

KRZYSZTOF NARECKI

Lublin

ROZWÓJ POJĘCIA ΛΟΓΟΣ WE WCZESNEJ MYŚLI GRECKIEJ CZĘŚĆ I: EPIKA I LIRYKA

Wśród terminów pochodzących z greckiego zasobu językowego słowo λόγος jest jednym z najczęściej używanych i najbardziej bogatym w znaczenia. Owa wieloznaczność zaznacza się już we wczesnych tekstach greckich, a swój rozkwit znajduje we fragmentach Heraklita z Efezu, myśliciela, u którego po raz pierwszy w historii filozofii λόγος stał się pojęciem centralnym. Dlatego też od Heraklita począwszy mamy do czynienia z ideą czy doktryną logosu, pełniącą zasadniczą rolę nie tylko u Efezyjczyka, lecz także np. w myśli stoików, Filona z Aleksandrii, św. Jana Ewangelisty czy Plotyna. W podobny sposób „rozkładają się” zainteresowania logosem nowożytnych badaczy¹. Tymczasem zbyt mało miejsca poświęca się narodzinom i rozwojowi tegoż pojęcia oraz faktowi, że w większości wypadków Heraklit używał go zgodnie z obowiązującym już uzusem językowym, ukształ-

¹ Tak właśnie ujmują problem logosu nowożytni i systematyczne jego opracowania, takie jak: M. H e i n z e, *Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie*, Oldenburg 1872; A. A a l, *Der Logos. Geschichte seiner Entwicklung in der griechischen Philosophie und der christlichen Litteratur*, Bd. 1: *Geschichte der Logosidee in der griechischen Philosophie*, Leipzig 1896; J. L e b r e t o n, *Les théories du Logos au début de l'ère chrétienne*, Paris 1906; F. E. W a l t o n, *The Development of the Logos Doctrine in Greek and Hebrew Thought*, Bristol 1911; H. L e i s e g a n g, *Logos*, [w:] RE XIII, 1, 1926, szp. 1035-1081; E. H o f f m a n n, *Qua ratione ἔπος, μῦθος, αἶνος, λόγος et vocabula ab eisdem stirpibus derivata in antiquo Graecorum sermone (usque ad annum fere 400) adhibita sint*, Göttingen–Leipzig 1932; W. K e l b e r, *Die Logoslehre von Heraklit bis Origenes*, Stuttgart 1958; G. V e r b e k e, *Logos*, [w:] *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, hrsg. von J. Ritter, K. Gründer, Bd. 5, Basel–Stuttgart 1980, szp. 491-499. Są to właściwie jedyne monografie pojęcia λόγος, uwzględniające przede wszystkim jego funkcję filozoficzną w prezentowanych chronologicznie teoriach. Niestety, wymienione wyżej opracowania pomijają w ogóle bądź też tylko wzmiankują o użyciu słowa λόγος przed Heraklitem.

towanym na przestrzeni trzech stuleci, tj. od VIII do V w. przed Chr.² Tym niemniej u niego właśnie mamy do czynienia ze szczególną nauką, w której po raz pierwszy pojęcie λόγος użyte zostało w bardziej technicznym sensie dzięki skupieniu używanych wcześniej oddzielnie znaczeń i podporządkowaniu innych terminów z aparatu pojęciowego Efezyjczyka. Mając więc na uwadze owe dwa sposoby użycia słowa λόγος we fragmentach Heraklita, tj. obowiązujący w czasach filozofa uzus językowy oraz szczególne, techniczne zastosowanie terminu λόγος do wyrażenia nowych treści, wydaje się rzeczą konieczną odtworzyć jego ewolucję, w trakcie której λόγος stał się pojęciem powszechnie używanym, ujawniającym już w czasach Heraklita dość szeroki zakres semantyczny i dlatego chyba odpowiednim dla filozofa i jego nowatorskiej doktryny.

Śledzenie i uściślanie tych znaczeń stanowi pilną potrzebę nauki, gdyż umożliwia nam prawidłowe rozumienie greckich tekstów. Jak inaczej bowiem można przezwyciężyć trudności, na jakie napotykają badacze próbując w sposób jednoznaczny tłumaczyć słowo λόγος u Heraklita, a później u Platona czy Arystotelesa? Wydaje się, że jedyny możliwy sposób rozwiązania tego problemu polega na (1) odnalezieniu pierwotnego sensu pojęcia poprzez jego analizę etymologiczną i (2) ograniczeniu badań do jego pola semantycznego, którego rekonstrukcję umożliwią nam zachowane teksty literackie. W naszych badaniach używamy głównie metody diachronicznej, tam zaś, gdzie jest to niemożliwe – metody synchronicznej³. Przedmiotem naszych analiz w pierwszej odsłonie tego dwuczęściowego cyklu będzie wczesna grecka epika (Homer, *Hymny Homeryckie*, Hezjod) i liryka (od Archilocha do Iona z Chios)⁴. Ze względu na nasz główny cel, tzn. odczytanie znaczeń słowa λόγος we fragmentach Heraklita, szczególną uwagę zwracać będziemy na te znaczenia, które określić można jako filozoficzne, tzn. takie, w których wyraźnie przeważa element racjonalny: λόγος jako przejaw, rezultat i narzędzie działania ludzkiego intelektu.

² Datą, na której chcielibyśmy się zatrzymać, byłby przypuszczalny czas opublikowania przez Heraklita swojego dzieła. Za *terminus ante quem* przyjmujemy lata 478/477, czyli datę śmierci Ksenofanesa, którego Heraklit wymienia we fr. 40 jako jeszcze żyjącego; zob. artykuł autora *Stosunek Heraklita z Efezu do wielkich przedstawicieli tradycyjnej kultury greckiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 35(1987), z. 3, s. 29 nn.

³ Dotyczy to przede wszystkim przedstawicieli wczesnej liryki greckiej, co do których brak nam szerszych informacji, pozwalających dokładnie ustalić ich chronologiczne następstwo.

⁴ W kolejnym artykule chcielibyśmy prześledzić użycie słowa λόγος w zachowanych tekstach przedsokratyków, a zwłaszcza u Heraklita z Efezu.

HOMER

Termin λόγος jest wyrazem starym, bo poświadczonym już w poezji Homerowej. P. Chantraine w swoim *Słowniku etymologicznym języka greckiego* odwołuje się do Homera, aby ustalić „pierwotny sens” czasownika λέγω, spokrewnionego z rzeczownikiem λόγος. Ów „pierwotny sens” to „gromadzić, zbierać, wybierać”, czyli *rassembler, cueillir, choisir*⁵. Z kolei H. Fournier twierdzi, że λέγειν pierwotnie nie było czasownikiem deklaratywnym⁶ i że tkwiący w nim rdzeń leg- odślania znaczenia „zbierać, gromadzić” (*ramasser, recueillir*) i w ten sposób dokładnie odpowiada łacińskiemu *legere*, z którego urobiony rzeczownik *legulus* oznacza „tego, kto zbiera”, np. oliwki lub suche drzewo⁷. Omówiony wyżej pogląd filologów podziela w pełni M. Heidegger dodając, iż czynność czytania (od łac. *legere*) jest odmianą zbierania, co oznacza: „kłaść jedną rzecz obok drugiej, zestawiać je razem czyli zbierać” (*rassembler*)⁸, sam natomiast rzeczownik odsłowny λόγος wyraża „zbieranie”, „zestawianie”⁹ i dlatego pierwotnie nie miał nic wspólnego z „językiem”, „słowem” i „mową”¹⁰.

Ową etymologiczną, tj. racjonalną i dystrybutywną¹¹, wartość rdzenia leg- całkowicie potwierdzają poematy Homerowe, w których mowa jest np. o zbieraniu się (λέξασθαι) wokół miasta młodych i starych¹², o gromadzeniu się (λεγοίμεθα) przy okrętach najwaleczniejszych¹³, o zbieraniu (λέγομεν, λέγοντο) kości mężnego Patroklosa¹⁴, Hektora¹⁵, o układaniu (λέγων, λέξοντες) ogrodzenia¹⁶. Widać wyraźnie, że ten racjonalny i dystrybutywny (tj. związany z podziałem) charakter rdzenia leg- nie jest bynajmniej dziełem przypadku. Wszystkie te czynności odbywają się zgodnie z pewnym planem: bierze się jedną rzecz po drugiej, by następnie zestawić i połączyć je ze sobą.

⁵ P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, vol. 2, Paris 1968 (1984²), s. 625.

⁶ *Les verbes «dire» en Grec ancien*, Paris 1946, s. 53.

⁷ Tamże, s. 54.

⁸ *Introduction à la métaphysique*, Paris 1967, s. 132.

⁹ Tamże, s. 134 i 136.

¹⁰ Tamże, s. 133.

¹¹ Terminologię związaną z podziałem wartości (znaczeń) czasownika λέγειν na racjonalne, dystrybutywne i deklaratywne (= enuncjacyjne) stosujemy za H. Fournierem (dz. cyt., s. 53 nn.).

¹² *Iliada*, VIII, 518-519.

¹³ *Iliada*, XIII, 276.

¹⁴ *Iliada*, XXIII, 239.

¹⁵ *Iliada*, XXIV, 793.

¹⁶ *Odyseja*, XVIII, 359; XXIV, 224.

Jeszcze pełniejsze urzeczywistnienie takiej właśnie, racjonalnej wartości rdzenia *leg-* znaleźć można w czynnościach rachowania, obliczania, wybierania; i tak np. Achilles wybrał (tj. wyłowił = ἐλέξατο) z rzeki 12 młodzieńców¹⁷; boski Proteusz policzył (λέκτο ἀριθμόν) foki, a czyhających nań ludzi wziął (λέγε) za potwory¹⁸; dusza zaś Agamemnona zwracając się do Amfimedonta zauważa, że ktoś wybrał (λέξατο) z miasta najprzedniejszą młodzież¹⁹. W przedstawionych tu przykładach jawi się wszędzie idea pewnej organizacji, obliczania i zamiaru. Z drugiej jednak strony czasownik λέγειν i pokrewny mu rzeczownik λόγος oznaczają w tych samych poematach Homera czynność mówienia (zwłaszcza w formie opowiadania) i jej rezultat – słowo. Jak więc stało się możliwe przejście od „zbierania” do „mówienia”, od wartości racjonalno-dystrybtywnej słów λέγειν i λόγος do deklaratywnej? Decydującą w tym względzie stała się innowacja w postaci przenośnego znaczenia λέγειν: „przebiegać (śledzić) listę, wyliczać [por. łac. *legere senatum*], wymieniać, relacjonować, opowiadać”²⁰. Tak jak w sposób przestrzenny (fizyczny) ktoś przemierza (przegląda) pewną liczbę przedmiotów po to, aby je zgromadzić, tak samo ową czynność może on wykonać dyskursywnie, a więc tylko przy użyciu rozumu przebiec (prześledzić) pewien ciąg słów, aby je połączyć. „Mówienie” (podobnie jak „zbieranie”) staje się oto czynnością syntetyczną, powstałą z etymologicznego znaczenia λέγειν. Począwszy więc od Homera owe dwie wartości semantyczne czasownika (deklaratywna i racjonalna) idą ze sobą w parze, stając się jednocześnie pierwotnymi (i pierwszymi) jego znaczeniami.

Dostrzec je już można w jedynych dwu przykładach użycia λόγος w poematach Homera. Λόγοι, występując tylko w liczbie mnogiej, oznaczają „słowa” przedstawione w formie „opowiadania, opowieści”. W XV księdze *Iliady* (w. 393) Patroklos za pomocą swych zręcznych „słów” (= „mowy”) łagodzi ból zranionego Eurypylosa (τὸν ἔτερπε λόγοις). W podobny sposób nimfa Kalypso, używając „słodkich i przymilnych [= chytrych] słów”, stara się odwieść Odyseusza od powrotu na Itakę i sprawić, by zapomniał o swej ojczyźnie: μαλακοῖσι καὶ αἰμυλοῖσι λόγοισι θέλγει (*Odyseja*, I, 56 n.). Obie te zręczne i podstępne „mowy”, unikające zresztą prawdy, a nawet ją zniekształcające, implikują rodzaj pewnego wyrachowania, które

¹⁷ *Iliada*, XXI, 27.

¹⁸ *Odyseja*, IV, 451-452.

¹⁹ *Odyseja*, XXIV, 108.

²⁰ Ostatni, jeden z najistotniejszych sensów słowa λέγειν dobrze ilustruje przykład z *Odysei*, kiedy Odyseusz opowiada żonie swoje przygody (XXIII, 306 nn.):

Ὀδυσσεύς, ὅσα κῆδε ἔθηκεν
ἀνθρώποις ὅσα τ' αὐτὸς [...], πάντ' ἔλεγε(ε).

wynika z towarzyszących im słów: ἔτερπε („cieszył, sprawiał przyjemność”) i θέλγει („czaruje, łudzi, nęci”). Jeszcze dobitniej fakt świadomego ukrywania prawdy i wyrachowania (ἐξαπατᾶν) ujawnia rozmowa Apollina z Hermesem w chwili, gdy ten ostatni usiłuje zataić kradzież wołów Apollina i oszukać go przy pomocy „sztuczek i chytrych słów [= mowy]”: ὁ τέχνησιν τε καὶ αἰμυλίοισι ἤθελεν ἐξαπατᾶν (*In Mercurium*, 317 n.)²¹.

HEZJOD

Poezja Hezjoda kontynuuje Homerową tradycję użycia λόγος. I tak spośród pięciu przypadków występowania tego słowa aż cztery wskazują na „przebiegłe, chytre słowa [= mowy]”. W *Teogonii* (w. 229 n.) wśród potomstwa bogini Eris pojawiają się m.in.: „Spory, Kłamstwa, Słowa, Dyskusje, Anarchia, Zaślepienie, które towarzyszą sobie nawzajem”²². W bezpośrednim sąsiedztwie „słów” występuje znowu pojęcie fałszu, kłamstwa, czy też nawet – według innej lekcji wiersza 229 – forma przymiotnika ψευδέας („fałszywe, kłamliwe”) jako przydawka określająca λόγοι („słowa”). W innym miejscu *Teogonii* (w. 890) znajduje się znane nam już z Homera zestawienie: αἰμυλίοισι λόγοισιν, użyte jako narzędzie dla wprowadzenia w błąd króla bogów, Zeusa; aby bowiem urodzić modrooką Atenę, Metis, małżonka Zeusa, chciała najpierw oszukać jego serce „przymilnymi słowami”²³. Tej samej frazy używa Hezjod w *Pracach i dniach* (w. 789), tak oto charakteryzując szósty dzień tygodnia: „doskonały dla rodzenia chłopców, lecz sprzyja on szyderym kłamstwom, przymilnym słowom [= mowom] i poufnym gawędom”²⁴. Nie zawsze jednak słowu λόγος towarzyszy czynność lub efekt oszukiwania, czyli formy słów: ἐξαπατάω i φευδής. Jedyny przykład, odbiegający od dotychczasowych, przedstawia odmienną z epistemologicznego punktu widzenia sytuację, w której Hezjod tak rozpoczyna swój mit o wiekach ludzkości: „Jeśli zaś pragniesz, przedstawię ci inną historię [= opowieść]

²¹ Warto tu zwrócić uwagę na kontekst, w jakim pojawia się słowo λόγος; wydaje się, że αἰμυλίοι λόγοι, „przymilne, chytre słowa”, utożsamiają się niemal z τέχνηαι, wymyślnymi sztuczkami Hermesa, znanego wśród bogów „krętacza”; zob. w tym samym hymnie (w. 546) pokrewne pojęciu λόγος słowo μασιλόγος, oznaczające „kogoś, kto zwodzi, oszukuje”.

²² Νείκεά τε Ψεύδεά [lub ψευδέας] τε Λόγους τ' Ἀμφιλλογίας τε Δυσνομήν τ' Ἄτην τε, συνήθεας ἀλλήλησιν.

²³ W. 889 n.: [...] δόλω φρένας ἐξαπατήσας
αἰμυλίοισι λόγοισιν [...]

²⁴ W. 788 n.: [...] φιλέοι δ' ὅ γε κέρτομα βάζειν
ψεύδεά θ' αἰμυλίους τε λόγους κρυφίους τ' ὀαρισμούς.

dobrze i mądrze”²⁵. Niewątpliwie formy przysłówkowe – εὖ καὶ ἐπισταμένως („dobrze i mądrze”) – mają uwiarygodnić nie tylko sposób wykonywania czynności zawartej w słowie ἐκκορυφῶ (dosł. „wieńczę, doprowadzam do szczytu, kończę”, a tym samym „kształtuję”), lecz także jej rezultat, tj. „historię”, która dzięki temu nabiera cech dobrze skonstruowanej (εὖ) i prawdziwej (ἐπισταμένως) opowieści.

Przeprowadzone powyżej analizy użycia słowa λόγος w poematach Homera, Hezjoda i w hymnie homeryckim *Do Hermesa* jednoznacznie wskazują na jego racjonalno-deklaratywny sens, biorący swój początek w etymologii czasownika λέγειν. Λόγος to przede wszystkim słowo mówione, efekt czynności, w której udział bierze także element racjonalny, tworzący z owych słów przemyślaną całość – „wypowiedź, mowę, historię, opowiadanie, opowieść”, przeznaczoną albo do ukrycia prawdy (czyli do świadomego kłamstwa, oszustwa), albo do jej zmanifestowania. Taki właśnie sens słowa λόγος (= mowa oparta na racjonalnym rachunku, ocenie, kalkulacji) zainicjował chyba powstała w V w. sofistykę wraz z jej słownymi narzędziami (por. δισσὸς λόγος), jak również rozwinął jego znaczenia racjonalne (filozoficzne), bliskie już, czy nawet tożsame, łacińskiemu pojęciu *ratio*.

LIRYKA GRECKA

Pod zauważalnym wpływem Homera, szczególnie w sferze języka i stylu, pozostawała też najstarsza liryka grecka we wszystkich swoich odmianach, zajmując znaczące miejsce w dziejach poezji greckiej. Epoka liryki, tj. VII-VI w. przed Chr., wydała wielu poetów-myślicieli o silnie zarysowanych indywidualnościach, których twórczość dała wyraz przemianom duchowym, politycznym i społecznym w Grecji. Spróbujmy jednak prześledzić, na ile znalazło to swoje odbicie w użyciu interesującego nas pojęcia. Na sporządzonej w tym celu liście znajdują się poeci żyjący i tworzący od początku wieku VII aż do czasów Heraklita, łącznie z pisarzami mu współczesnymi. Oto proponowany zestaw nazwisk ułożonych chronologicznie²⁶: Archiloch (1 poł. VII w.), Tyrtajos (*akme*: 640/37), Semonides z Amorgos (2 poł. VII w.), Alkman (2 poł. VII w.; *akme* między 660-610), Stezychor (żył w latach

²⁵ *Opera et dies*, w. 106 n.: Εἰ δ' ἐθέλεις, ἔτερόν τοι ἐγὼ λόγον ἐκκορυφῶσσω
εὖ καὶ ἐπισταμένως [...].

²⁶ Nie zawsze da się to zrobić z bezwzględną pewnością i ścisłością, co wynika z braku dokładnych informacji biograficznych, dotyczących wielu poetów, jak np. Tyrtajosa i Semonidesa czy Teognisa, Anakreonta i Hipponaksa.

632/29 – 556/53 lub w VI w.), Alkajos (ok. 620 do poł. V w.), Ksenofanes (ok. 571/70 – 478/77), Ibykos (*akme*: 564/61), Teognis (VI w. lub przełom VI i V w.), Anakreont (ok. 570 – 485, żył 85 lat), Hipponaks (2 poł. VI w.; *floruit* ok. 540), Symonides (ok. 556 – 468), Bakchylides (ok. 518 – zmarł po 452), Pindar (518 – 438), Ion z Chios (ok. 490 – ok. 422)²⁷.

U Archilocha, pierwszego z wymienionych poetów, *λόγος* pojawia się tylko raz w kontrowersyjnym fragmencie 23 (w. 16)²⁸ i oznacza „opowieść, bajkę” w aluzji do bajki Ezopa (nr 176), przywołanej przez podmiot liryczny dla uwiarygodnienia zadeklarowanej postawy: „Ja umiem kochać tego, który kocha, a nienawidzić i [szkalować] wroga, jak mrówka – prawdę ta bajka powiada”²⁹. Nie ulega wątpliwości, że Archiloch przypisuje pojęciu *λόγος* to samo znaczenie, z jakim spotkaliśmy się już u Hezjoda (*Prace i dni*, w. 106). Jest to więc kontynuacja racjonalno-enuncjacyjnej wartości pojęcia *λόγος*, uznanej ponadto za prawdziwą: „prawda (*ἀληθεῖη*) jest przy [= towarzyszy] tej właśnie bajce (*λόγῳ τῷιδε*)”.

Kolejny liryk, Tyrtajosa, nadaje pojęciu *λόγος* nowe znaczenie. Polemizując z epicką (Homerową) koncepcją cnoty czy doskonałości (*ἀρετή*), przeciwstawia „agonistycznemu” ideałowi jednostkowej sławy ideał odważnego i dzielnego żołnierza-patrioty, którego najwyższą nagrodą za dokonane czyny jest sława wojenna. Tylko taki bohater zasługuje – zdaniem Tyrtajosa – na pamięć, uznanie i szacunek zarówno w życiu doczesnym, jak i po śmierci: „nie mogę ani wspominać, ani cenić (szanować) takiego człowieka”³⁰, choćby nawet posiadał wszelką sławę – oprócz sławy wojennej (zob. w. 9). Wyrażenie *ἐν λόγῳ τινα τιθέναι* (dosł. „kłaść kogoś na wagę, na szalę, brać kogoś w rachubę”) zakłada pozytywną, tj. prawdziwą wartość owego „rachunku, miary czy wagi”, dotyczącej jakiejś konkretnej osoby (lub rzeczy). W ten oto sposób wcześniej spotykany *λόγος* jako „mowa, opowieść, relacja” zmienia się u Tyrtajosa w zbiór „zważonych”, czyli policzonych, oszacowanych i zaakceptowanych przez rozum słów, które z moralnego punktu widzenia stają się pozytywną „wartością” w postaci „uznania, szacunku”, a więc znaczeń o niemal racjonalnym już charakterze. Ogniwem pośrednim

²⁷ Brak na tej liście takich poetów jak np. Kallinos, Mimnermos, Solon, czy też wielu innych, wynika z prostego faktu, iż w ich zachowanych utworach w ogóle nie pojawia się słowo *λόγος*. Nie można jednak wykluczyć możliwości użycia tego pojęcia w zaginionej spuściźnie tych poetów.

²⁸ Numeracja według wydania: M. L. West, *Iambi et elegi Graeci ante Alexandrum cantati*, Oxford 1971 (przedruk: 1978), cytowanego dalej jako IEG West.

²⁹ Przekład J. Danielewicza (w: *Liryka starożytnej Grecji*, Wrocław 1984, s. 8). Ostatnie zdanie tak brzmi w oryginale: *λόγῳ νυν τῷιδ' ἀληθεῖη πάρα*.

³⁰ IEG West, fr. 12, w. 1: *οὐτ' ἄν μνησαίμην οὐτ' ἐν λόγῳ ἄνδρα τιθείην*.

w łańcuchu tejże zmiany sensów („mowa, relacja = opowieść” > „uznanie, szacunek”) wydaje się być w sposób oczywisty „wzmianka o czymś, przypomnienie, zwrócenie uwagi, zauważenie czegoś, uwaga”, krótko mówiąc – znaczenia, które spotkamy później np. u Arystofanesa³¹, Herodota³² czy Tukidydesa³³.

Niewiele nowego do pojęcia λόγος wnosi S e m o n i d e s z A m o r g o s. W jego najdłuższym fragmencie jambicznym (nr 7), określanym mianem *Satyry na kobiety*, ostatnia z charakteryzowanych kobiet, pochodząca od pszczoły, „nie cieszy się siedząc wśród kobiet, gdy wiodą one rozmowy (pogawędki czy nawet plotkują) o sprawach Afrodyty”³⁴. Wyrażenie λέγειν ἀφροδιστους λόγους tworzy figurę etymologiczną, w której *accusativus* λόγους, wraz z przydawką precyzującą zakres owych „słów” – ἀφροδιστους, bliżej określa sposób i przebieg czynności zawartej w słowie λέγειν. W sytuacji gdy podmiot stoi w liczbie mnogiej, całe wyrażenie oznacza po prostu czynność „wypowiadania zbioru słów, wymiany zdań i opinii” w gronie kobiet na dokładnie wskazany temat; mówiąc krótko, zestawienie λέγειν λόγους wskazuje na „rozmowę, towarzyską pogawędkę” i jest odpowiednikiem formy διαλέγεσθαι³⁵, której derywatem stał się „dialog” (διάλογος). W innym, dość enigmatycznie brzmiącym i jednowierszowym fr. 10 słowu λόγος towarzyszy przydawka μακρός: „Dlaczego pozwoliłem, aby to [= moja historia] urosło do długiej opowieści?”³⁶ Wobec braku innych poświadczeń wydaje się, że wyrażenie μακροὶ λόγοι jest pierwszym tego typu zestawieniem w tekstach greckich, oznaczającym „długą, rozwlekłą mowę, opowieść”³⁷.

Tę samą „opowieść” z epitetem οὐκ ἔτυμος spotykamy u S t e z y c h o r a we fragmencie 15 (w. 192), zwanym *Odwołaniem pieśni (Palinodią)*: „nieprawdziwa jest moja opowieść”³⁸, oczerniająca Helenę. Według

³¹ *Żaby*, w. 87.

³² *Dzieje*, IV, 28, 2.

³³ *Wojna Peloponeska*, II, 50.

³⁴ IEG West (= E. D i e h l, *Anthologia lyrica Graeca*, Leipzig 1936), fr. 7, w. 90 n.:
οὐδ' ἐν γυναιξίν ἦδεται καθημένη
ἴκου λέγουσιν ἀφροδιστους λόγους.

³⁵ Zob. *Iliada*, XI, 407.

³⁶ τί ταῦτα διὰ μακρῶν λόγων ἀνέδραμον; forma ἀνέδραμον zastępuje tu ἀνέδραμειν μέλλω – zob. J. M. E d m o n d s, *Elegy and Iambus*, vol. II, London– Cambridge 1961³ (1 wyd. 1931; odtąd skrót: EI Edmonds), s. 225, n. 1.

³⁷ Z późniejszych zastosowań tejże frazy zob. np.: S o f o k l e s, *Elektra*, w. 1335; T u k i d y d e s, *Wojna Peloponeska*, III, 60.

³⁸ Według wydania: D. L. P a g e, *Poetae melici Graeci*, Oxford 1962 (odtąd skrót: PMG Page), fr. 15 (192), w. 1: οὐκ ἔστ' ἔτυμος λόγος οὗτος. W słowniku grecko-angielskim

legandy fakt ten stał się przyczyną utraty wzroku przez Stezychora, który aby go odzyskać, napisał *Palinodię*. Znacznie ciekawsze jednak okazuje się drugie użycie pojęcia λόγος przez Stezychora. W sporze na temat tego, jak postąpić z koniem trojańskim, pozostawionym przez Greków dla przebłagania Ateny, Priam i jego stronnicy nie pozwalają zhańbić rzekomego daru, w ten oto sposób apelując do Trojan: „nie dajmy się przekonać mowom”³⁹. Przedstawiony tu kontekst, a zwłaszcza obecność formy pasywnej πειθόμεθα wskazują, iż nie chodzi o zwykłe „mowy”, ale o wsparte rozumowym wysiłkiem „argumenty”, mające przekonać oponenta do swoich racji. W dotychczasowym, dość skąnym użyciu pojęcia λόγος byłaby to widoczna innowacja, ewokująca w pewnym sensie terminologię retoryczną V wieku i zmierzająca do czysto racjonalnej wartości słowa λόγος, oderwanej już niemal od jego funkcji enuncjacyjnej.

Tę ostatnią, sprzężoną z aspektem racjonalnym, zachowuje (czy raczej kontynuuje) λόγος w poezji A l k a j o s a, gdzie odnotowujemy trzy miejsca jego użycia. Dwukrotnie λόγος oznacza „opowieść”, przy czym w pierwszym fragmencie (42) bardziej odpowiedni jest jej synonim – „historia” lub „legenda”, odnosząca się znowu do problemu winy Heleny⁴⁰, sprawczyni wojny trojańskiej: „jak głosi wieść, z powodu twych występków, Heleno, na głowę Priama i jego synów spadło kiedyś przez ciebie gorzkie cierpienie, a Zeus ogniem zniszczył świąty Ilion”⁴¹. Zbliżone znaczenie pojęcia λόγος pojawia się w jednowierszowym fr. 339: „jak przodków wieść niesie”⁴². Ze względu na kontekst (ἐκ πατέρων) owa „wieść” bardziej odpowiada „tradycji”, który to sens pozwala tłumaczyć fr. 339 następująco: „jak głosi tradycja”. Jeszcze większym ładunkiem racjonalnym opatrzony jest λόγος we fr. 360: „bo – jak powiadają – Aristodamos wypowiedział kiedyś w Sparcie mądre zdanie: «Człowiek to pieniądz, biedak zaś żaden szlachectwa ni czi

(LSJ, s. 1058 b) przypadek ten umieszczono pod znaczeniami *common talk, report, tradition*, co – naszym zdaniem – jest błędne, gdyż wyraźnie chodzi tu o „historię” (= *tale, story*) przedstawioną przez samego Stezychora, a więc jakby jego własną, za którą poniósł przecież odpowiedzialność straciwszy wzrok.

³⁹ PMG Page, fr. S 88, col. 2, w. 8: [...] μηδὲ λόγοις πειθόμεθ' [...]

⁴⁰ Zob. wyżej fr. 15 (192) Stezychora.

⁴¹ Uzupełnioną już, grecką wersję podaję za: *Greek Lyric, with an English Transl. by D. A. Cambell*, vol. 1, Cambridge–London 1982 (odtąd skrót: GL Cambell), s. 256, fr. 42, w. 1-4:

ὡς λόγος, κάκων ἄλχος ἔννεκ' ἔργων
ἐκ σέθεν πίκρον, π[ύρι δ' ὄλεσε Ζεὺς
*Ἴλιον Ἴραν.

⁴² Numeracja według wydań: *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*, ed. E. Lobel et D. Page, Oxford 1955 (odtąd skrót: PLF Lobel/Page) i GL Cambell, fr. 339, w. 1: ὡς λόγος ἐκ πατέρων ὄρωρε.

nie dozna»⁴³. Wyrażenie οὐκ ἀπάλαμνος λόγος, które dosłownie tłumaczy się jako: „zdanie [= przysłowie, sentencja] nie pozbawione zręczności, przemyślności [= przenikliwe, mądre]”, jest – jak się wydaje – nowym, ekspresyjnym (wymawianym – zob. εἰπεῖν λόγον) sensem słowa λόγος (obok dotychczasowych znaczeń: „słowa, mowa, opowieść, historia, legenda”), jakby skondensowaną formą dłuższej wypowiedzi, przy znacznym współudziale pierwiastka rozumowego (por. sens przydawki οὐκ ἀπάλαμνος). Wydaje się, że ten ostatni przykład byłby małą cegiełką Alkajosa, jego wkładem w rozwój racjonalno-enuncjacyjnego charakteru słowa λόγος.

Ksenofanes z Kolofonu, poeta i filozof w jednej osobie, był twórcą nowatorskim, bo wzbogacił elegię grecką w problematykę filozoficzną. Zachowane fragmenty pozwalają poznać jego poglądy np. na temat religijności i cnoty, czyli tych problemów, które dominują w elegii 1. Wdzięczny opis uczytu służy Ksenofanesowi za pretekst do wygłoszenia kilku uwag, dotyczących sposobu jej odbywania w duchu prawdziwej pobożności i zachowania właściwej moralnie (= cnotliwej) postawy jej uczestników. Zanim jednak rozpocznie się uczta, „trzeba wszakże, aby rozsądni mężowie opiewali boga w hymnie zbożnymi (pełnymi czci) opowieściami i właściwymi (nieskalanymi) tematami”⁴⁴. W związku z zestawieniem obok siebie dwu pojęć: μῦθοι i λόγοι rodzą się pytania, czy jest ono zamierzone i jaka jest między nimi różnica. Wydaje się, że Ksenofanes świadomie stawia je obok siebie, i to nie w tym celu, aby je sobie przeciwstawić, jak stało się to znacznie później u Platona, dla którego słowo μῦθος oznaczało „fikcję”, a λόγος – „prawdziwą opowieść”⁴⁵. Niebagatelną rolę dla ustalenia relacji między wymienionymi pojęciami pełnią określające je przydawki. Jak słusznie zauważył C. M. Bowra⁴⁶, a po nim powtórzył to przekonanie M. Untersteiner⁴⁷, różnica, jaka dzieli oba pojęcia, nie jest wcale wielka, a po uwzględnieniu szerszego kontekstu – taka być nie może. Mówiąc zatem, że

⁴³ PLF Lobel/Page, fr. 360, w. 1-2:

ὄς γάρ δή ποτ' Ἀριστόδαμον φαῖσ' οὐκ ἀπάλαμνον ἐν Σπάρται λόγον
εἴπην, χρήματ' ἄνηρ, πένιχρος δ' οὐδ' εἰς πέλετ' ἔσλος οὐδὲ τίμιος.

⁴⁴ IEG West (= *Die Fragmente der Vorsokratiker*, griechisch und deutsch von H. Diels, Aufl. hrsg. von W. Kranz, 12 Aufl., Bd. I, Berlin 1966, fr. B 1), fr. 1, w. 13-14:

χρηὴ δὲ πρῶτον μὲν θεὸν ὑμνεῖν εὐφρονᾶς ἀνδρᾶς
εὐφήμοις μύθοις καὶ καθαιροῖσι λόγοις.

⁴⁵ Zob. np. *Protagoras*, 320 c; *Gorgiasz*, 523 a; *Fedon*, 61 b; *Timajos*, 26 e.

⁴⁶ *Xenophanes on Songs at Feasts*, [w:] *Problems in Greek Poetry*, Oxford 1953, s. 4-6; t e n ż e, *Xenophanes, Fragment 1*, „Classical Philology”, 33(1938), s. 357-359.

⁴⁷ *Senofane. Testimonianze e frammenti. Introduzione, traduzione e commento*, Firenze 1967 (1 ed. 1956), s. 101 n.

„opowieści” o bogu (!) muszą być εὐφημοί, Ksenofanes myśli o „pełnych czci, pobożnych”⁴⁸ historiach. Podobna idea leży u podstaw frazy καθαιροῖσι λόγοις. W VI w. przed Chr. słowa κάθαρος używano w sensie moralnym: „wolny od winy”, tzn. „oczyszczony od popełnionych zbrodni, wolny od ἀδικία”. Zatem „tematy” czy „wątki” poruszane w dedykowanych bogu hymnach muszą być nieskalane, bez skazy, pozbawione owych ἀθεμίστια ἔργα, które – zdaniem Ksenofanesa – Homer i Hezjod niesłusznie przypisywali bogom⁴⁹. Tymi niemoralnymi historiami mogą być wymienione pod koniec elegii walki i gwałtowne waśnie wśród Tytanów, Gigantów i Centaurów (w. 21-23), określone przez Ksenofanesa jako „wymysły przodków” (πλάσματα τῶν προτέρων – w. 22). Wydaje się, że wymienione *explicite* przez poetę niegodne bogów, splamione popełnionymi występkami historie byłyby dokładnym przeciwieństwem καθαροί λόγοι, czyli „czystych moralnie wątków, tematów” poruszanych w ramach „zbożnych opowieści, legend, mitów” (εὐφημοί μῦθοι). Taką też upatrujemy relację między μῦθος a λόγος, gdzie μῦθος jest pojęciem szerszym w stosunku do λόγος i wyznacza temu ostatniemu rolę dydaktycznego narzędzia, które egzemplifikuje tematykę pochwał zawartych w śpiewanych przy uczcie hymnach na cześć bóstwa.

Ten dydaktyczny sens pojęcia λόγος ujawnia się ze znacznie większą siłą we fr. 7, w. 1: „teraz znów przejdę do innej historii (= wykładu, tematu) i wskażę drogę”⁵⁰. Następujący dalej fragment (7a), w którym Pitagoras, twórca nauki o metempsychozie, współczuje duszy bitego psa, łączą wydawcy z fr. 7. Fakt ten, jak również bliski kontekst w postaci δεῖξω κέλευθον, słusznie – naszym zdaniem – sugerują, iż interpretuje się tu λόγος jako „wykład o charakterze dydaktycznym, skonstruowany według pewnej idei, zachowujący przyjęty układ i zmierzający do udowodnienia czegoś lub do przekonania o czymś”⁵¹. W pełni więc można mówić w przypadku Ksenofanesa o kontynuacji użycia słowa λόγος w sensie racjonalno-enuncjacyjnym. Za innowację natomiast uznać należy większy nacisk na wartość racjonalną drugiego użycia, dzięki czemu zwykła „opowieść (historia, temat)” staje się przemyślaną całością („wykładem”), użytą w konkretnym, tj. dydaktycznym (a może nawet retorycznym?) celu.

⁴⁸ Por. P i n d a r, *Oda Pytyjska X*, w. 34-35; A j s c h y l o s, *Blagalnice*, w. 694-695.

⁴⁹ Zob. fragmenty B 11 i B 12 Ksenofanesa w wydaniu: D i e l s, K r a n z, dz. cyt., s. 132.

⁵⁰ νῦν αὖτ' ἄλλον ἐπειμι λόγον, δεῖξω δὲ κέλευθον.

⁵¹ Zob. F o u r n i e r, dz. cyt., s. 222.

Niewiele da się powiedzieć o użyciu słowa λόγος u Ibykosa, twórcy, którego poezja radykalnie zmieniła swój charakter od czasu pobytu na Samos. Rodzajem pożegnania dawnej twórczości jest przypisywana Ibykosowi oda na cześć władcy wyspy, Polikratesa. W zachowanej partii utworu, wymieniającej tematy epickie, których poeta nie zamierza poruszać, pojawia się słowo λόγος, i to dzięki lekcji Westa uznawanej za najlepszą⁵². To właśnie owe „wydarzenia zręczne Muzy z Helikonu dobrze potrafiłyby ubrać w opowieść (= przedstawić w formie opowieści)”⁵³. Nie ulega wątpliwości, że w sytuacji gdy „biegłe w sztuce” (σεσοφισμένοι) Muzy „dobrze, zręcznie” (εὖ) układają słowa, jedynym właściwym tłumaczeniem słowa λόγος jest „opowieść, historia” w formie „utworu poetyckiego”. Jeśli nasze rozumowanie jest poprawne, to użycie terminu λόγος przez Ibykosa mieści się w dotychczasowej tradycji, nie odbiegając daleko od znaczeń spotykanych wyżej u Ksenofanesa.

Tę samą tendencję przejawia poeta elegijny Teognis z Megary. Zarówno datowanie jego życia i twórczości, jak i kwestia autentyczności elegii wchodzących w skład zachowanego zbioru budzą do tej pory wiele wątpliwości. Niejasny też jest związek między podaną w *Księdze Suda* listą utworów Teognisa a posiadanym przez nas *corpus Theognideum* i dlatego wyodrębnienie z całości zbioru pierwiastków pochodzących niewątpliwie od Teognisa jest trudne. Za autentyczne jego dzieło uważa się na ogół 254 wersy przekazanego tekstu, w których poeta umieszcza nauki dla swego ulubieńca – Kyrnosa. W ostatniej partii tego tekstu (w. 237-254), barwnie odmalowując przyszłą sławę, jaką zapewni Kyrnosowi pieśń poetycka, dość nieoczekiwanie konkluduje: „Ja tymczasem niewielkim szacunkiem cieszę się u ciebie, lecz jak małego chłopca zwodzisz mnie słowami (= mową)”⁵⁴. Ów cyniczny kontrast, zaznaczony porównaniem do chłopca i obecnością czasownika ἀπατᾶν („zwodzić, oszukiwać”), wskazuje, iż słowo λόγοι staje się tu „oszukańczą, kłamliwą mową”, która zmierza do ukrycia prawdy i świadomego wprowadzenia w błąd rozmówcy. Tym samym celom służy αἰμύλιοι λόγοι, fraza żywcem zapożyczona od Homera (i Hezjoda). Na początku kolejnej partii

⁵² Zob. *Euterpe. An Anthology of Early Greek Lyric, Elegiac, and Iambic Poetry*, ed. by D. E. Gerber, Amsterdam 1970, s. 211.

⁵³ Według wydania: *Supplementum lyricis Graecis. Poetarum lyricorum Graecorum fragmenta*, ed. D. Page, Oxford 1974, fr. S 151 (= PMG Page 282), w. 23-24:

καὶ τὰ μὲ[ν ἄν] Μοῖσαι σεσοφισ[μέναι]
εὖ Ἑλικωνίδ[ε]ς ἐμβατεν +λόγωι+

⁵⁴ Według wydania IEG West, w. 253-254:

αὐτὰρ ἐγὼν ὀλίγησ παρὰ σεῦ οὐ τυγχάνω αἰδοῦς
ἀλλ' ὅσπερ μικρὸν παῖδα λόγοις μ' ἀπαταίς.

elegijnej (699-718) Teognis czyni z bogactwa (πλουτεῖν – w. 700) jedyną przynoszącą ludziom pożytek cnotę (ἀρετὴ μία – w. 699)⁵⁵, nie dającą się porównać nawet z „roztropnością” (σωφροσύνη – w. 701) Radamantysa ani z wiedzą Eola (syna Syzyfa), „który dzięki mądrości wrócił z Hadesu, przekonawszy Persefonę miłymi słowami [= mową]”⁵⁶. Choć jest to zapożyczenie Homerowe, jednak – naszym zdaniem – kontrast, w jakim się ono tutaj pojawia, pozwala owe „miłe słowa (= mowę)” uznać za wyraz „mądrości, wielowiedzy” (πολυῖδρεία) i za środek przekonywania (πεῖθειν), czyli „argumenty”, termin dający się już pomieścić w terminologii retorycznej.

W kolejnym, krótkim fragmencie elegijnym (979-982) poeta mówiąc o prawdziwej przyjaźni, okazywanej nie tylko w języku, lecz także w uczynkach, tak apeluje do męża, który ma tym przyjacielem zostać: „oby nie przy kielichu łudził (zwodził) słowami [= mową] mojego serca, lecz niechby okazał się dobrym w czynie, jeśli tylko potrafi”⁵⁷. Pozbawione przydawki λόγοι, „słowa”, są tu jednak narzędziem oszukiwania, wprowadzania kogoś w błąd (por. θέλγειν) i dlatego niczym nie różnią się od wcześniejszych zastosowań (choćby u Homera). Tę samą funkcję pełni fraza σκολιδὸν λόγον w wersie 1147. Przedmiotem (adresatem) tego fragmentu elegijnego (w. 1135-1150) jest bogini Nadzieja, personifikacja pojęcia ἐλπίς, która tutaj okazuje się jedynym bóstwem pozwalającym człowiekowi żyć sprawiedliwie wśród powodzi bezprawia i nieszczęść. Aby jednak zanoszone do niej modły i ofiary przyniosły oczekiwany rezultat, człowiek „winien zawsze wystrzegać się kłamliwej (fałszywej) mowy nieprawych mężów”⁵⁸, którzy za nic mają bogów nieśmiertelnych, a jedynym celem ich życia jest osiągnąć cudze mienie. Temu właśnie służyć ma ich σκολιδὸν λόγον, czyli pozbawiony sprawiedliwości, „nieprawy, kłamliwy sposób mówienia”, sposób charakteryzujący określoną grupę ludzi, owych „niesprawiedliwych”, ἄδικοι ἄνδρες. Oczywiście pozbawiony przydawki λόγος, czyli „wypowiedziane słowo = mowa”, jest sam przez się neutralny z moralnego i epistemologicznego punktu

⁵⁵ Kończący tę partię elegijną wiersz 718 stanowi klamrę zamykającą refleksję nad bogactwem: ὅς πλοῦτος πλεῖστην πᾶσιν ἔχει δύναμιν. Razem z wersem 717 brzmi to następująco: „Każdy winien zachować w sercu tę myśl (γνώμη), że bogactwo jest dla wszystkich największą potęgą”.

⁵⁶ IEG West, w. 703-704:

ὄστε καὶ ἐξ Ἀΐδεω πολυῖδρήμισιν ἀνήλθεν
πεῖσας Περσεφόνην αἰμυλίοισι λόγοις.

⁵⁷ IEG West, w. 981-982:

μηδὲ παρὰ κρητῆρι λόγοισιν ἐμὴν φρένα θέλγει,
ἀλλ’ ἔδρων φαίνοιτ’ εἴ τι δύναιτ’ ἀγαθός.

Słowo ἀγαθός przyjmujemy w wersji EI Edmonds, s. 344.

⁵⁸ IEG West, w. 1147: φραζέσθω δ’ ἀδίκων ἀνδρῶν σκολιδὸν λόγον αἰεί.

widzenia. Owo negatywne znaczenie nadaje mu dopiero przymiotnik σκολιός (dosł. „krzywy, kręty”; przenośnie – „niesprawiedliwy, fałszywy, kłamliwy, wykrętny”), który koresponduje z ἄδικοι, przydawką określającą konkretną grupę ludzi, posługującą się takim a nie innym językiem. Można tu zatem postrzegać λόγος jako „charakterystyczny sposób mówienia”, przysługujący i wyróżniający wskazaną (tutaj: pod względem moralnym) kategorię ludzi niezależnie od prezentowanej przez nich postawy, czy będą to „nieprawi” (ἄδικοι), czy też „sprawiedliwi (δίκαιοι) mężowie (ἄνδρες)”. W szeregu spotykanych dotąd znaczeń słowa λόγος byłaby to niewątpliwie nowa jego jakość (tzn. „typowy, charakterystyczny sposób mówienia”, albo inaczej: „wyróżniający określoną grupę ludzi język”), nie odnotowana jeszcze w słownikach języka greckiego (z LSJ na czele), czego nie można powiedzieć o następnym użyciu, sklasyfikowanym w słowniku LSJ jako ósmy zestaw znaczeń: VIII „rzecz, o której mowa, przedmiot-sprawa”⁵⁹. Czterowersowy fragment elegijny (1055-1058), z występującym w nim słowem λόγος, zaczyna się zachętą: „Lecz pozostawmy ten temat (przedmiot), ty tymczasem graj mi na flecie i obaj pamiętajmy o Muzach”⁶⁰, które nam ofiarowały te miłe dary, a naszym sąsiadom pozwoliły je rozumieć⁶¹. Przykład ten doskonale ilustruje proces upowszechnienia się pojęcia λόγος w języku codziennym, co dokonało się z pewnością drogą jego dewaluacji, uproszczenia i w konsekwencji deprecjacji: od znaczeń „słowo, mowa, historia, opowieść”, mających racjonalne podstawy i słowną ekspresję, poprzez „temat, wątek opowieści” i „wzmiankę o niej” aż po „rzecz, o której się mówi”, czyli „przedmiot, sprawę”.

Na drugim biegunie w owej skali wartości pojęcia λόγος stoi zupełnie nowe jego znaczenie, o czysto racjonalnym charakterze, które spotykamy w wersie 418, kończącym czterowersową partię elegijną (415-418). Smutne wyznanie poety (czy może podmiotu lirycznego), iż mimo usilnych starań nie może on znaleźć wiernego i prawowitego towarzysza, kończy się jednak pozytywnym dla poety porównaniem, akcentującym wyjątkowość jego osoby: „a kiedy nadchodzi czas próby i przyrównuje się mnie niczym złoto do ołowiu, wówczas [dodatni] rachunek [= bilans, stosunek] dowodzi mojej wyższości”⁶². Nie ulega wątpliwości, iż porównaniu dwu kruszców towarzyszyć musi intelektualny wysiłek. Jego rezultatem jest właśnie λόγος,

⁵⁹ LSJ, s. 1059 a.

⁶⁰ IEG West, w. 1055 n.: ἀλλὰ λόγον μὲν τοῦτον ἔασομεν, αὐτὰρ ἐμοὶ σὺ ἀβλεῖ, καὶ Μουσῶν μνησόμεθ' ἀμφοτέροι·

⁶¹ Zob. w. 1057-1058.

⁶² IEG West, w. 417-418: ἐς βάσανον δ' ἔλθῶν παρατρέβομαι ὥστε μολύβδῳ χρυσός, ὑπερτερίας δ' ἄμμιν ἔνεστι λόγος.

„proporcja, relacja, rachunek”, mówiąc krótko – pewien dodatni bilans, z którego poeta zdaje sobie doskonale sprawę; to z kolei każe mu wyrazić przekonanie o swojej wyższości. W związku z powyższym ostatnie zdanie można też tłumaczyć następująco: „mam uzasadnioną świadomość [= jest we mnie] swojej wyższości”. Dokonana analiza dowodzi, że pojęcia λόγος nie da się w tym miejscu przetłumaczyć jednoznacznie, gdyż nakładają się tu dwa przynajmniej znaczenia: „relacja (= proporcja)” i słuszne o niej przekonanie, czyli „świadomość”. Jeśli więc założyliśmy sobie zwracać uwagę na takie właśnie zastosowania, mieszczące się w szeroko rozumianym spektrum filozoficznym, to byłoby to pierwsze, inicjujące późniejsze, czysto już matematyczne (np. u pitagorejczyków) użycie terminu λόγος. Na naszej zaś liście zinterpretowanych miejsc „proporcja = stosunek” i „świadomość” to kolejne (po „szacunku, wartości” u Tyrtaiosa i „argumencie” u Stezychora), czysto racjonalne znaczenia. Jak się wydaje, dołączy do nich jeszcze jeden sens, jaki znajdujemy w dwuwiersowym fragmencie elegijnym (1221-1222): „zdolność rozumowania [= rozum] zwykła sprawiać ludziom wiele kłopotów [= błędów, niepowodzeń], Kyrnosie, kiedy (ich) sąd [= zdolność rozumowania; por. γνώμη < γινώσκειν] ulega zakłóceniu⁶³. Nie przekonuje nas nadanie w tym miejscu słowu λόγος znaczenia *repute, good report, praise, honour*, jak czynią to autorzy słownika LSJ⁶⁴. Słuszniejszą wydaje się propozycja, którą zamieszcza w swoim komentarzu B. A. van Groningen, wskazując na „słowo” lub „rozumowanie” jako dwie bliskie sobie idee⁶⁵. W naszym zaś mniemaniu, aby właściwie odczytać sens terminu λόγος, należy wziąć pod uwagę drugi termin – γνώμη i umieścić oba pojęcia na płaszczyźnie epistemologicznej: kiedy zdolność poznawania ulega zakłóceniu, wtedy proces naszego myślenia ulega perturbacjom; krótko mówiąc, stan wzburzenia naszego organu poznawczego (γνώμης ταρασσομένης!) nie pozwala na spełnianie właściwych mu (= prawidłowych) czynności, tj. na myślenie (= rozumowanie). Λόγος staje się tu funkcją γνώμη⁶⁶. A zatem do kolekcji czysto racjonalnych jego zastosowań dołączyć możemy kolejne znaczenie – „rozumowanie, myślenie”.

⁶³ IEG West, w. 1221-1222: πολλὰ φέρειν εἴθε λόγος θνητοῖσι βροτοῖσιν
πταίσματα τῆς γνώμης, κύρνε, ταρασσομένης.

⁶⁴ S. 1059 a.

⁶⁵ *Theognis. Le premier livre, édité avec un commentaire*, Amsterdam 1966, s. 440: „parole” ou „raisonnement”.

⁶⁶ Proponowana przez nas interpretacja jest o tyle możliwa, o ile wiarygodna jest wersja manuskryptowa z λόγος, zastępowanym przez innych wydawców słowami: φόβος lub δέος – por. EI Edmonds, s. 378; Groningen, dz. cyt., s. 440.

W spuściźnie *Anakreonta*⁶⁷ tylko jeden raz występuje *λόγος*, mianowicie we fr. 57c: „bo z powodu moich wierszy [= utworów] chłopcy mogą mnie kochać; śpiewam bowiem miłe pieśni i wdzięcznie potrafię je wyrazić”⁶⁸. Tym razem wyraźnie uwypuklona została ekspresyjna (tj. enuncjacyjna) wartość (*ἄδω, λέξαι*) *λόγοι*, „wierszy, utworów poetyckich”, adresowanych do młodszej wiekowo grupy społeczeństwa, a więc o dydaktycznym raczej charakterze. Przeznaczone dla określonego odbiorcy „wiersze” charakteryzują się zarówno umiejętnością tworzenia (*οἶδα*), jak też walorami estetycznymi (*χαρίεντα*), co stawia je na równi ze spotkanymi już znaczeniami u Alkajosa czy Ibykosa.

Niestety, z powodu braku bezpośredniego kontekstu zupełnie nie jesteśmy w stanie odczytać znaczenia formy *λόγων*, zachowanej w szczątkowym w tym miejscu fr. 104 *Hipponaksas* z *Efezu*⁶⁹.

W znacznie lepszym natomiast stanie zachowało się jedyne miejsce⁷⁰ z użyciem terminu *λόγος* u *Symonidesa* z *Keos*: „wieść [= opowieść, legenda] głosi, że Cnota mieszka na niedostępnych skałach [...]”⁷¹, w niemal boskim miejscu, dokąd człowiek może trafić za cenę okupionego potem wysiłku⁷². Nie można tu powątpiewać w jednoznaczny sens *λόγος*, użytego zresztą w bardzo tradycyjny sposób, bo sięgający aż do Hezjoda, u którego to po raz pierwszy spotkaliśmy *λόγος* w znaczeniu „historia, opowieść”.

Siostrzeniec i uczeń *Symonidesa*, *Bakchylides*, był poetą bardzo wszechstronnym, uprawiającym niemal wszystkie odmiany meliki. Wśród odzyskanych pod koniec XIX w. utworów znajdują się też dytyramby. W pierwszym z nich, opatrzonym przez wydawców numerem 15, dwa razy występuje słowo *λόγος*. Szczątkowy stan zachowania strofy i części antystrofy pozwala jedynie domniemywać, iż zawierały one opis powitania posłów greckich przez żonę Antenora, Teano. Celem Odyseusza i Menelaosa, bo oni wchodzili w skład owego poselstwa, było nakłonienie Heleny do

⁶⁷ Nie bierzemy tu pod uwagę tzw. anakreontyków, utworów umieszczanych w przedziale czasowym od II w. przed Chr. do X po Chr.

⁶⁸ Według wydania PMG Page, fr. 57c (= 402 GL Cambell), w. 1-2:

ἐμὲ γὰρ +λόγων+ εἴνεκα παῖδες ἄν φιλέοιεν·
χαρίεντα μὲν γὰρ αἰδῶ, χαρίεντα δ' οἶδα λέξαι.

⁶⁹ W. 28 – według IEG West.

⁷⁰ Drugi raz słowo *λόγος* pojawia się w datowanym na II w. po Chr. komentarzu do *Symonidesa*, odkrytym na papirusie z *Oxyrynchos* (P. Oxy. 2434).

⁷¹ PMG Page, fr. 74 (= 579 według GL Cambell), w. 1-2:

ἔστι τις λόγος
τὰν Ἀρετῶν ναίειν δυσαμβάτοις ἐπὶ πέτραις.

⁷² Por. dalsze wersy: 3-8.

opuszczenia Troi i uniknięcie w ten sposób krwawej wojny. Kiedy Antenor, znany z mądrej rady bohater Trojan⁷³, obwieścił Priamowi propozycję Greków, wówczas heroldzi przemierzając całe miasto zwoływali mieszkańców na rynek, a „wszędzie docierało ich głośno brzmiące [= donośne] wezwanie [= relacja, wiadomość]”⁷⁴, które natychmiast znalazło swój odzew w postaci modlitw zanoszonych do nieśmiertelnych bogów. W tym właśnie momencie poeta każe Menelaosowi rozpocząć swoje przemówienie od epickiej inwokacji: „Muzo, kto pierwszy zaczął słuszną [= sprawiedliwą] mowę [= apel, błaganie]”⁷⁵. Wystąpienie Menelaosa, podkreślające rolę Sprawiedliwości (Δίκη), kończy się obrazem mitologicznym, w sposób jednoznaczny wskazującym, iż występek Parysa to przejaw działania Hybris, tej potężnej siły, która na krótko obdarza człowieka bogactwem po to tylko, aby zaraz strącić go w otchłań nieszczęść, tak jak zgubiła występnych synów Ziemi, Gigantów, podczas starcia z bogami olimpijskimi.

Pojęciem λόγος posłużył się Bakchylides jeszcze przynajmniej raz w zachowanym dwuwiersowym fr. 26: „bo nie ma kłamstwa w dźwięcznym [= wyraźnym] słowie, które mądrość wzbudza w śmiertelnikach”⁷⁶. Dostrzec tu można oczywisty związek między „mądrością” (σοφία) a jej słowną ekspresją – „wypowiedzią, słowem” (λόγος). Ów ekspresyjny (= enuncjacyjny) charakter dotyczy zresztą wszystkich analizowanych tu użycić λόγος; w pierwszym przypadku „wezwanie, (relacja, wiadomość)” heroldów⁷⁷ jest „dźwięczne, donośne” (αὐδάεις); w drugim Menelaos zaczyna od „właściwych słów” i dalej „przemawia czarującym głosem” (γάρυϊ θελξιεπεῖ φθέγγετο – w. 48 n.); po raz trzeci zaś „słowo, wypowiedź” jest „dźwięczne, wyraźne” (φωναίεις). Mamy w ten sposób dostrzegalną kontynuację pierwotnego, tj. epickiego zastosowania λόγος.

Z twórczości P i n d a r a, najwybitniejszego greckiego poety lirycznego, którego dorobek poetycki podzielili Aleksandryjczycy na 17 ksiąg, obejmujących różne gatunki literackie, w całości zachowały się jedynie cztery księgi epinikiów, z innych zaś gatunków tylko mniej lub bardziej obszerne

⁷³ O Antenorze, który udzielił Grekom gościny, zob. *Iliada*, III, 203 nn. Wzmiankę o poselstwie znaleźć można także w *Cypria* (Κύπρια), jednym z poematów cyklicznych; zob. też *Iliada*, XI, 138 nn.

⁷⁴ GL Cambell, *Dithyr.* 15, w. 44: πάντα δὲ διέδραμεν αὐδάεις λόγος.

⁷⁵ GL Cambell, w. 47: Μούσα, τίς πρώτος λόγων ἄρχεν δικαίων;

⁷⁶ GL Cambell, w. 1-2: οὐ γὰρ ὑπόκλοπον φορεῖ βροτοῖσι φωναέντα λόγον
+ἔστε λόγος+ σοφία.

⁷⁷ W λόγος heroldów tkwi – jak się wydaje – podwójny sens: zarówno „słowo” relacjonujące istotę misji Greków, czyli „relacja (wiadomość)”, jak i „wezwanie” Trojan do stawienia się na agorze.

fragmenty. Spuścizna ta, stosunkowo bogato reprezentowana w porównaniu z innymi przedstawicielami wczesnej liryki greckiej, zawiera także znacznie większą ilość miejsc ze słowem λόγος. Jest ich w sumie 65. Oczywiście fakt ten uniemożliwia nam w ramach tego ograniczonego objętością artykułu zaprezentowanie i analizę wszystkich tych przypadków, tym bardziej że miałyby się to z celem. O ile bowiem z racji szczątkowego stanu zachowania tekstów pozwoliliśmy sobie w miarę dokładnie i skrupulatnie omówić wcześniejsze znaczenia słowa λόγος, o tyle w przypadku tekstów Pindara, gdzie częstotliwość jego występowania znacznie przewyższa liczbę wszystkich dotychczasowych użyć, ograniczymy się tylko do pewnej klasyfikacji znaczeń i interpretacji tych przykładów, które świadczą o nowatorstwie Pindara również na polu semantyki słowa λόγος. Częstym, wręcz powszechnym zjawiskiem spotykanym w jego poezji jest fakt szczególnego podkreślenia prawdziwości tego, o czym mówi. Czasami dotyczy to traktowania przez poetę mitu, czasami odnosi się do opinii na temat chwalonego zwycięzcy, przy czym w obu przypadkach chodzi o zaakcentowanie (pośrednio lub bezpośrednio) roli poety jako zawodowego piewcy (ἔγκωμιαστής). W takich właśnie miejscach pojawia się słowo λόγος, z towarzyszącym mu epitetem ἀληθής lub w zestawieniu z „fałszem” zaznaczonym słowami: ψευδής („fałszywy”), ψεῦδος („fałsz”), μῦθος („fałszywa opowieść = baśń, legenda”). Z fundamentalnym dla poezji Pindara przeciwstawieniem prawdy i fałszu mamy do czynienia w *I Odzie Olimpijskiej*⁷⁸, w której poeta, zgodnie z respektowaną także w innych utworach zasadą, odrzuca bezbożną, w tym wypadku „kanibalistyczną”, wersję mitu, według której Tantal podał bogom do stołu potrawę z ciała swego syna. Reakcja Pindara jest zdecydowana: „Zaiste wiele jest dziwnych rzeczy, ale niekiedy ludzka opowieść wykracza poza prawdziwe fakty [= prawdę]: przyozdobione barwnymi kłamstwami zwodzą (nas) baśnie”⁷⁹. Nie ulega wątpliwości, że wyeksponowany tu kontrast, z jednej strony φάτις i μῦθος, z drugiej zaś ἀλαθής λόγος, wyraża dwie skrajne postawy: śmiertelników, którzy powtarzają zmyślane, bezbożne

⁷⁸ Zob. G. K i r k w o o d, *Selections from Pindar*, ed. with an Introduction and Commentary by [...], Chico 1982, s. 52; D. E. G e r b e r, *Pindar's Olympian One. A Commentary*, Toronto 1982, s. 62.

⁷⁹ *I Olimp.*, w. 28-29:

ἢ θαύματα πολλά, καὶ ποῦ τι καὶ βροτῶν
φάτις ὑπὲρ τὸν ἀλαθῆ λόγον
δεδαϊδαλμένοι ψεῦδεσι ποικίλοις
ἐξάπατωντι μῦθοι.

Cytaty z Pindara podajemy według wydania: *Pindarus*, pars I: *Epinicia*, post B. Snell ed. H. Maehler, 6. Aufl., Leipzig 1980.

historie, i Pindara, którego celem jest dać „prawdziwą relację”, gdyż „mężowi wypada mówić o bogach rzeczy piękne”⁸⁰. Równie prawdziwe słowo dotychczas winno nie tylko bogów, lecz także sławionych zwycięzców; jednym z nich jest Psaumis, adresat *IV Ody Olimpijskiej*, którego pochwałę tak oto kończy poeta: „nie barwię tego opisu fałszem”⁸¹; oczywiście jest to zapewnienie ze strony Pindara o prawdziwości faktów przytoczonych wcześniej w charakterystyce bohatera. Ową głęboką prawdę, tym razem o charakterze dydaktycznym, znaleźć możemy w refleksji nad zmiennością szczęścia ludzkiego, wplecionej w pochwałę Terona z Akragas, adresata *II Ody Olimpijskiej*. Egzemplifikacją owej kruchości szczęścia są losy dwu córek Kadmosa, Semele i Ino, które dopiero po wielkich cierpieniach doczekały odmiany swego losu: „(takie) stwierdzenie [= prawda, nauka] idzie w ślad Kadmosa cór na pięknych tronach; wielkiego doznały nieszczęścia”⁸². W tym „prawdziwym słowie” zawiera się sens dydaktyczny, przestroga i nauka poety na temat zmienności ludzkiego szczęścia; λόγος zatem przybiera sens „prawdziwego pouczenia”. Pindar, występujący w swych utworach nie tylko jako narzędzie Muz i Charyt, lecz także jako σοφός, mędrzec i moralista, znający problemy życiowe, służy swym klientom, a w dalszej kolejności czytelnikom, radą, pouczeniem i przestrogą. Kolejną dydaktyczną wskazówkę kieruje poeta np. do Hierona z Syrakuz w *III Odzie Pytyjskiej*: „Jeśli potrafisz zrozumieć właściwy sens słów [= nauki], to wiesz od przodków, że nieśmiertelni wspólnie z jedną rzeczą dobrą obdarzają ludzi dwoma nieszczęściami”⁸³. Jak widać z powyższych przykładów, λόγος niezależnie od tego, jakie znaczenie przyjmuje: „słowo, wypowiedź, stwierdzenie, opowieść”, zawsze traktowany jest przez Pindara w kategoriach określonego bytu, któremu odpowiada pewien wycinek rzeczywistości i który to byt zyskuje dzięki temu

⁸⁰ *I Olimp.*, w. 35: ἔστι δ' ἀνδρῶν φάμεν εἰκότως ἀμφὶ δαιμόνων καλῶν.

Jest to chyba dość reprezentatywna opinia, świadcząca o tym, że Pindarowi, podobnie jak Hezjodowi (*Teog.*, w. 23-24), zależy na przedstawieniu „prawdziwej opowieści”; w tym też upatrywać można krytykę Homera za rozgłaszanie kłamliwych opowieści o bogach; por. *VII Olimp.*, w. 20 n.: ἐθέλησω [...] ζῆλον ἀγγέλλων διορθῶσαι λόγον.

⁸¹ *IV Olimp.*, w. 18: οὐ ψεύδει τέγξω λόγον.

⁸² *II Olimp.*, w. 22-23:

[...] ἔπεται δὲ λόγος εὐθρόνοις
Κάδμοιο κόουραις, ἔπαθον αἱ μεγάλα·

⁸³ *III Pytyjska*, w. 80-82:

εἰ δὲ λόγων συνέμεν κορυφάν, Ἴέρων,
ὀρθὰν ἐπίστα, μανθάνων οἴσθα προτέρων
ἐν παρ' ἑσλὸν πῆματα σύνδυο δαίονται βροτοῖς
ἀθάνατοι.

miano „prawdziwego faktu”, czyli „prawdy”, często o dydaktycznym przeznaczeniu⁸⁴. Przybiera ona wtedy postać mądrości życiowej i jakby ponadczasowej prawdy, przywoływanej przez poetę po to, aby odbiorcy jego poezji stawiali ją sobie za wzór. Ale przecież epinikia, w których znajdują się owe pouczenia i dobre rady, to przede wszystkim utwory enkomiastyczne, powstałe na zamówienie i dla konkretnego odbiorcy. Stąd też trudno się dziwić, że głównym ich celem jest gloryfikacja zwycięzcy, a przy jej okazji pochwała bogów związanych z danymi igrzyskami, pochwała miejsca i dziejów tych igrzysk, innym znowu razem – pochodzenia zwycięzcy, jego rodziny, tradycji rodowej i domowej. Każda jednak pochwała przybiera postać pewnej wypowiedzi artykułowanej w słowie, a tym okazuje się często λόγος, jak np. w apelu Pindara zamieszczonym w *XI Odzie Nemejskiej*: „lecz trzeba, żeby rodacy okazywali [Arystagorasowi] uznanie w sprzyjających mu [= wyrażających cześć] słowach; trzeba [nam] opiewać go w pieśniach dźwięczących i słodkich [dla uszu]”⁸⁵. Zarówno obecność formy ἐπαινεῖσθαι („być chwalonym”), jak i cały kontekst (łącznie ze słowami: μελίξεν, „opiewać”, i αἰοιδῆ, „pieśń”) nie pozostawiają wątpliwości, iż λόγοι ἀγαθοί to ze strony mieszkańców „słowa pochwały (= pochwała)” życzliwe dla bohatera. Wszak – zdaniem Pindara – dwie tylko rzeczy w życiu godne są starań, „kiedy ktoś z kwitnącym szczęściem odnosząc triumf słyszy zasłużoną pochwałę”⁸⁶. Jej adresatem jest nie tylko Fylakidas i jego brat Pyteas, zwycięzcy w igrzyskach na Istmie, lecz także ich legendarni przodkowie, Ajakidzi: „bo i z herosów dzielni w walce wojownicy zasłużyli na pochwałę”⁸⁷ i dlatego wieść o ich sławie głosić będą przez stulecia dźwięki lir i fletów⁸⁸. Gwarantem trwania tej sławy staje się nawet bóg w *VII Odzie Nemejskiej*: „szacunkiem zaś cieszą się ludzie wtedy, gdy bóg pomnaża wspaniałą sławę już po ich śmierci”⁸⁹. Wydaje się, że Pindar starając się za każdym razem ową „pochwałę” (λόγος) dowartościować, bo przecież jest ona

⁸⁴ Zob. też inne miejsca z podobnym znaczeniem słowa λόγος, np.: *I Olimp.*, 68; *IV*, 18; *VI*, 90; *I Pytyjska*, 35, 68; *IX*, 94; *III Nemejska*, 29; *X*, 11.

⁸⁵ *XI Nemejska*, w. 17 n.:

ἐν λόγοις δ' ἀστῶν ἀγαθοῖσιν ἐπαινεῖσθαι χρεών,
καὶ μελιγδοῦποισι δαιδαλθέντα μελίξεν αἰοιδαῖς.

⁸⁶ *V Istmijska*, ww. 12-13:

[...] εὐανθεῖ σὺν δλβῷ
εἴ τις εὖ πάσχων λόγον ἐσλὸν ἀκούη.

⁸⁷ *V Istmijska*, w. 26 n.: καὶ γὰρ ἡρώων ἀγαθοὶ πολεμιστὰι λόγον ἐκέρδανον.

⁸⁸ Zob. *V Istmijska*, w. 27-28.

⁸⁹ *VII Nemejska*, w. 31-32:

[...] τιμὰ δὲ γίνεται
ὄν θεὸς ἀβρὸν αὐξεί λόγον τεθνακότων.

„dobra” (ἀγαθός), „zasłużona” (ἐσλόος), „wspaniała” (ἀβρόος), „najpomyślniejsza” (φέρτατος)⁹⁰, „świecna” (κλεινός)⁹¹, „sławna” (εὐκλεής)⁹², zmierza do jej uzasadnienia i uwiarygodnienia, słowem: czyni ją „prawdziwym” λόγος, takim, jakimi były poprzednie jego znaczenia („prawdziwa wypowiedź = prawda”, „pouczenie, nauka”). W założeniu bowiem poety prawdziwe mają być nie tylko konkretne pochwały, zawarte w poszczególnych epinikiach, lecz także utwory czy pieśni pochwalne, jak wynika to np. ze skierowanej do Zeusa prośby w epilogu *IX Ody Nemejskiej*: „Ojczye Zeusie, proszę, pozwól mi sławić ten czyn z pomocą Charyt; niech pieśnią [pochwalną] uczczę to zwycięstwo lepiej od innych, mierząc jak najbliżej Muz”⁹³. Owa pieśń (λόγοι) to przecież nic innego jak enkomiaistyczne „wiersze” czy „utwory” poety, nasycone wielkim bogactwem treściowym i kompozycyjnym; można w nich spotkać obok siebie modlitwę, pochwałę, radę, pouczenie, przykład. To charakterystyczne i jakby programowe dla kompozycji Pindarowego epinikionu przenoszenie się myśli z tematu na temat sam poeta przyrównuje do lotu pszczoły, zbierającej z kwiatów nektar: „bo chluba hymnów pochwalnych [= najpiękniejszy hymn] jak pszczoła przefruwa na myśl [= temat, przedmiot] coraz to inną”⁹⁴. Tym razem ekspresyjny i literacki charakter słowa λόγος, widoczny w poprzednich znaczeniach („prawdziwa wypowiedź, opowieść” i „pochwała”), ulega tu pewnemu uproszczeniu: od wyrażonej werbalnie jakiejś części kompozycyjnej epinikionu do jej „przedmiotu”, jakby rodzaju myśli wiodącej, nagłówka tego, o czym poeta powie szerzej. Nie jest to już ten sam rodzaj uproszczenia, z jakim mieliśmy już raz do czynienia u Teognisa. „Przedmiot, temat” Pindara niesie z sobą wskazówkę o istocie, charakterze i celu wyartykułowanej i kompozycyjnie zamkniętej wypowiedzi; to jakby jej „myśl przewodnia”, o znacznie większym udziale pierwiastka racjonalnego niż omówione dotychczas znaczenia pojęcia λόγος.

Pod szeroko rozumianą „słowną wypowiedzią” mieszczą się także inne, spotykane u Pindara sensory terminu λόγος. Takim jest z pewnością „proza”,

⁹⁰ Zob. *V Pytyjska*, w. 48.

⁹¹ Zob. *IX Istmijska*, w. 1.

⁹² Zob. *III Nemejska*, w. 68.

⁹³ *IX Nemejska*, w. 53-55: [...] Ζεῦ πάτερ
εὐχομαι ταύταν ἀρετᾶν κελαδησαι
σὺν Χαρίτεσσιν, ὑπὲρ πολλῶν τε τιμαλφεῖν λόγοις
νίκαν, ἀκοντίζων σκοποῖ' ἀγχιστα Μοισάν.

⁹⁴ *X Pytyjska*, w. 53-54:

ἐγκωμίων γὰρ ἄωτος ὕμνων
ἐπ' ἄλλοτ' ἄλλον ὅτε μέλισσα θύνει λόγον.

o czym przekonuje zestawienie λόγοι z αἰοδαί, czyli z „pieśniami (= poezją)” w *VI Odzie Nemejskiej*: „Dalejże Muzo, na ten [ród] kieruj pochwalny powiew pieśni. Bo choć mężowie umierają, to wiersze [= poematy] i opowieści zachowują ich piękne czyny”⁹⁵. W tej smutnej refleksji o ludzkim losie owo zestawienie „pieśni” i „opowieści” pełni pozytywną rolę; jest literacką próbą przedłużenia egzystencji człowieka i zapewnienia mu w ten sposób nieśmiertelności; bo przecież pozostaną w pamięci jego niezwykle dokonania, utrwalane przez poetów w „pieśniach” (αἰοδαί), a przez prozaików w „opowieściach, historiach = w prozie” (λόγοι)⁹⁶. Naszym zdaniem zestawienie αἰοδαί z λόγοι jest równie uniwersalne co zdanie, w którym ono występuje. Ową uniwersalność zapewnia tu obecność formy aorystu gnomicznego ἐκόμισαν. Dzięki niemu właśnie pojęcia αἰοδαί i λόγοι postrzegać możemy jako przywołanie przez Pindara dwu różnych gatunkowo odmian literatury greckiej, świadomie wykorzystywanych jako bogate źródło literackie (bo przecież owe „pieśni i opowieści przekazały piękne czyny zmarłych mężów”), służące poecie do ubarwienia i zintensyfikowania pochwały adresatów tej i innych jego ód.

Ekspresyjny charakter słowa λόγος wyraża się też u Pindara w kolejnym jego znaczeniu – „przepowiednia”, które pojawia się w *IV Odzie Pytyjskiej* w sytuacji, gdy Medea wieści o przyszłym władcy Cyreny, Battosie I, przodka obecnie sławionego Arkezyłasa: „O błogosławiony synu Polimnastora, ciebie w tej przepowiedni wskazała wyrocznia natchnionym głosem delfickiej pszczoły”⁹⁷. Jeszcze inny sens przybiera λόγος w *II Odzie Olimpijskiej*, kończącej się silnym akcentem pochwalnym na cześć dobroczyńcy Terona, który staje się celem „sławonośnych strzał” poety: „mierząc w Akragas głośno

⁹⁵ *VI Nemejska*, w. 28-30:

εὖθ' ἔπι τοῦτον, ἄγε, Μοῖσα,
οὖρον ἐπέων
εὐκλέα· παροιχομένων γὰρ ἀνέρων,
αἰοδαί καὶ λόγοι τὰ καλὰ σφιν ἔργ' ἐκόμισαν·

⁹⁶ Wydaje się, iż pojęcie λόγοι w znaczeniu „opowieści, relacje, historie” mogłoby się tu odnosić do pierwszego w dziejach literatury greckiej gatunku prozy literackiej, którym była historia. Z wyraźnym już przeciwstawieniem „prozy” i „poezji”, czyli dwu pojęć: λόγος i ποίησις, mamy do czynienia w *Państwie* Platona (390 a).

⁹⁷ *IV Pytyjska*, w. 59-60:

ὁ μάκαρ υἱὲ Πολυμνάστου, σὲ δ' ἐν τούτῳ λόγῳ
χρησμοῦς ἄρθωσεν μελίσσας
Δελφίδος αὐτομάτῳ κελάδῳ·

Zob. to samo znaczenie słowa λόγος („przepowiednia”) w drugim *Peanie* Pindara (*Paian*, 52b), w. 77 n.: ἄγγελλε δὲ φοινικοπέζα λόγον παρθένος
εὐμενῆς Ἑκάτα τὸν ἐθέλοντα γενέσθαι.

wypowiem ze szczerą intencją słowo związane przysięgą”⁹⁸, iż na przestrzeni stu lat nie było w tym mieście człowieka bardziej życzliwego i hojnego dla przyjaciół niż Teron⁹⁹. Obecność epitetu ἐνόρκιος („za-przysiężony”) nie pozostawia wątpliwości co do sensu słowa λόγος: jest to „wypowiedź (= stwierdzenie)” złożona uroczyście w obecności boskiego autorytetu, czyli mówiąc prościej – „przysięga”.

Równie jednoznacznie odczytać możemy znaczenie słowa λόγος w *II Odzie Olimpijskiej*, w tej jej części, która do tej pory budzi największe zainteresowanie badaczy greckiej myśli religijnej¹⁰⁰. Wersy 56-83 są opisem pośmiertnych losów człowieka. Jeśli bowiem, tak jak Teon z Agrygentu, adresat tej ody, używa on bogactwa w parze z cnotami, wtedy może oczekiwać po śmierci zasłużonej nagrody, wiodąc spokojną i wolną od cierpień i łez egzystencję. Tych jednak, którzy dopuszczając się występków za życia, wykazali brak opanowania, czeka w zaświatach surowa kara. Niczego zatem nie może obawiać się człowiek szlachetny, umiejący łączyć bogactwo z cnotą, bo wie on, „że bezbronne dusze zmarłych zaraz po śmierci ponoszą tu karę, a występki popełnione w państwie Zeusa [= na ziemi] sędzi ktoś w podziemiu i wydaje wyrok z nieubłaganą koniecznością”¹⁰¹. Λόγος implikuje tu coś więcej niż tylko werbalne „orzeczenie” sędziowskie. Wszak by je wydać, sędzia musi wcześniej dokonać racjonalnej oceny czyjegoś postępowania i dopiero na tej podstawie stwierdzić winę i orzec proporcjonalną do popełnionych występków karę. Zatem λόγος jest tu jednocześnie „sprawiedliwością, wyrokiem (orzeczeniem) i karą”, czyli pojęciem już technicznym i jako takie mieszczącym się w sędziowskiej sferze stosunków społecznych. Wydaje się jednak, że λόγος w dalszym ciągu, podobnie jak inne jego znaczenia u Pindara, zachowuje swój etymologiczny charakter, przy czym raz przeważa w nim pierwiastek werbalny (ekspresyjny), kiedy indziej zaś (np. w przypadku „wyroku” czy „myśli przewodniej”) – element racjonalny.

⁹⁸ *II Olimp.*, w. 90-92:

[...]; ἐπί τοι
ἄκράγαντι τανύσαις
αὐδάσομαι ἐνόρκιον λόγον ἀλαθεῖ νόῳ.

⁹⁹ Zob. *II Olimp.*, w. 93-95.

¹⁰⁰ Zob. np. Kirkwood, dz. cyt., s. 71 nn.; M. M. Wilcock, *Pindar. Victory Odes*, ed. by [...], Cambridge 1995, s. 137-140, 154 nn.

¹⁰¹ *II Olimp.*, w. 57-60:

ὅτι θανόντων μὲν ἐν-
θάδ' αὐτίκ' ἀπάλαμνοι φρένες
ποινᾶς ἔτεισαν, τὰ δ' τᾶδε Διὸς ἀρχῆ
ἀλιτρᾶ κατὰ γὰρ δικάζει τις ἐχθρῆ
λόγον φράσαις ἀνάγκη.

Dominacja tego ostatniego wyraźnie daje się zauważyć w ostatniej już grupie znaczeń słowa λόγος. Nie ulega wątpliwości, iż czysto racjonalną (czy też raczej racjonalno-dystrybutywną z etymologicznego punktu widzenia) wartość posiada λόγος w sensie „liczby, rachunku”, jak w *VII Odzie Olimpijskiej*, kiedy poeta wymieniając zwycięstwa Diagorasa w igrzyskach na terenie całej Grecji, stwierdza też, że „w Eginie wyryto sześć jego zwycięstw, nie inną (ich) liczbę ma także kamienna stela [z inskrypcją upamiętniającą jego zwycięstwa] w Megarze”¹⁰². Z typową racjonalizacją pojęcia λόγος mamy do czynienia w prologu *VIII Ody Olimpijskiej*. Ze względu na dość dużą rozbieżność znaczeń przypisywanych tu słowu λόγος¹⁰³ pozwolimy sobie zacytować szerszy jego kontekst, tym bardziej że stanowi on jednocześnie początek *Ody*: „Matko nagradzanych złotymi wieńcami igrzysk, Olimpioniko, Pani prawdy! Tu wieszczowie, wróżący ze spalonych na ogniu ofiar, próbują odgadnąć zamysł Zeusa, ciskającego jasne gromy, czy troszczy się [= myśli, dosł.: ma myśl, troskę] o mężów, którzy całym sercem pragną odnieść wielki sukces i odpoczynek po trudach”¹⁰⁴. Wydaje się, iż całe to zdanie, w dosłownym przekładzie: „czy Zeus ma jakiś λόγος względem mężów pragnących gorąco zdobyć wielką dzielność”, wyraża zamiar i myśl Zeusa o wynagrodzeniu za ich trudy. Λόγος jest tu znakiem woli boskiego rozumu, „myślą” obwieszczającą świetny los przyszłych zwycięzców olimpijskich¹⁰⁵. Podobny sens wiąże się ze słowem λόγος, które występuje w

¹⁰² *II Olimp.*, w. 86-87:

[...] Αἰγίνα τε νικῶνθ'
ἑξάκις ἐν Μεγάρουσιν τ' οὐχ ἕτερον λιθίνα
ψάφος ἔχει λόγον.

W większości tłumaczeń spotykamy tu znaczenie „opowieść”, dla którego, jak słusznie zauważa W. J. Verdenius (*Commentaries on Pindar*, vol. I, Leiden 1987, s. 83), nie ma w kontekście paraleli; „liczba” zaś jest sensem najbardziej trafnym i naturalnym, potwierdzonym przez serię wcześniejszych wyliczeń zwycięstw Diagorasa.

¹⁰³ Na przykład: W. J. Slater (*Lexicon to Pindar*, ed. by [...], Berlin 1969, s. 306) tłumaczy λόγος jako *prophecy*; J. Sandys (*The Odes of Pindar*, with an Introduction and an English Translation by [...], Cambridge–London 1961 (first ed. 1915), s. 85) – *message*; W. K. C. Guthrie (*A History of Greek Philosophy*, vol. I, Cambridge 1962, s. 421) – *thought*.

¹⁰⁴ *VIII Olimp.*, w. 1-7:

Μᾶτερ ὃ χρυσοστεφάνων ἀέθλων, Οὐλυμπία,
δέσποινα ἀλαθείας, ἴνα μάντιες ἄνδρες
ἐμπύροις τεκμαιρόμενοι παραπειρώ-
ται Διὸς ἀργικεράνου,
εἴ τιν' ἔχει λόγον ἀνθρώπων πέρι
μαιομένων μεγάλαν
ἀρετᾶν θυμῷ λαβεῖν,
τῶν δὲ μόχθων ἀμνοῶν.

¹⁰⁵ Zob. *VIII Olimp.*, w. 8: „spełniają się ludzkie prośby w zamian za pobożność”.

IV Odzie Nemejskiej, w refleksji kończącej mit o zwycięskiej walce Heraklesa i Telamona z Gigantem Alkyoneusem, okupionej jednak pewnymi stratami, gdyż – jak konkluduje poeta – „okazałby się niedoświadczonym w walce ten, kto nie rozumie myśli [wyrażonej w przysłowiu]: «kiedy ktoś zwycięża, musi też doznać cierpienia»”¹⁰⁶. Niewątpliwie pobrzmiewa w tym zdaniu, o charakterze gnomy, późniejsza nauka, przedstawiona w słynnej przypowieści Prodikosa o Heraklesie na rozstajnych drogach¹⁰⁷, którego pragną pozyskać dwie piękne kobiety: Cnota (Ἄρετή) i Nieprawość (Κακία). Pierwsza z nich nakłania bohatera, aby wybrał drogę cnoty-dzielności, usłaną co prawda trudami i mokołami, ale kończącą się najwyższym dla człowieka dobrem i szczęściem, czyli osiągnięciem pełnej dzielności. W uzasadnieniu konieczności wyboru takiej właśnie drogi życiowej pada m.in. zdanie, iż żadnej pięknej i dobrej rzeczy nie udzielają bogowie ludziom za darmo, bez trudu i starań. W naszym przekonaniu jest to ta sama myśl, co wyrażona wcześniej w bardzo lapidarnej formie u Pindara: każdemu ludzkiemu osiągnięciu zawsze towarzyszy trud, wysiłek, a często też porażka i chwilowe niepowodzenie. Taka jest właśnie istota sentencji Pindarowej, tożsama z zasadą cnotliwego życia, czyli z λόγος, głoszącym istnienie tej powszechnie znanej Grekom prawdy¹⁰⁸.

W podobny sposób przejawia się racjonalność pojęcia λόγος w ostatnim już, uchodzącym za wyjątkowy, przykładzie jego użycia. Spotykamy go w *VIII Odzie Istmijskiej*, propagującej, jak się zgodnie uważa, pokrewieństwo Teb z Ajginą. Jako jego uzasadnienie Pindar zamieszcza mit kończący się eulogią Achillesa, przy którego grobie stały Muzy sławiąc go nawet po śmierci. Fakt ten usankcjonowali sami bogowie: „w ten oto sposób postanowili bogowie tego sławnego męża jeszcze i po śmierci powierzyć hymnom bogiń. Także i teraz ma to swoje uzasadnienie [= jest ku temu powód, przyczyna, jest to słuszne], (bo) spieszy się rydwan Muz, aby pieśnią uczcić pamięć pięściarza Nikoklesa”¹⁰⁹. Wydaje się, że taka właśnie interpretacja

¹⁰⁶ *IV Nemejska*, w. 30-32:

[...] ἀπειρομάχας ἐὼν κε φανεῖη
λόγον ὃ μὴ συνιεύς· ἐπεὶ
ῥέζοντά τι καὶ παθεῖν ἔοικεν.

¹⁰⁷ Przekazał ją Ksenofont we *Wspomnieniach o Sokratesie*, II, 1.

¹⁰⁸ Guthrie (dz. cyt., s. 423), choć z jednej strony nie uważa, aby λόγος znaczył w tym miejscu coś więcej niż „powiedzenie”, jednak sam przyznaje, że stanowi ono rodzaj *locus communis*, który dla greckiego umysłu przedstawiał ogólną zasadę funkcjonowania świata.

¹⁰⁹ *VIII Istmijska*, w. 59-62:

ἔδοξ' ἦρα καὶ ἀθανάτοις,
ἔσλόν γε φῶτα καὶ φθίμε-
νον ὕμνοις θεῶν δίδομεν.
τὸ καὶ νῦν φέρει λόγον, ἔσ-

pojęcia λόγος (jako „uzasadnienie, powód”, tj. prawo, sankcja boska) nasuwa się w sposób najbardziej naturalny; bo tak jak Muzy (= boginie) opiewały Achillesa po jego śmierci, tak Pindar, poeta natchniony przez Muzy (Μουσαῖον ἄρμα), sławi w pieśni zmarłego Nikoklesa. Spoiwem owej analogii jest właśnie fraza τὸ [...] φέρει λόγον: wcześniej zaistniały fakt, usankcjonowany wolą bogów, daje poecie wystarczający impuls, wzór i uzasadnienie dla jego poetyckiego kunsztu, którego efektem jest pochwała. W ten oto sposób wyczerpaliśmy listę znaczeń pojęcia λόγος spotykanych w poezji Pindara. Niewątpliwie z filozoficznego punktu widzenia na jej czele znaleźć się winny dwa lub trzy ostatnie przykłady jego użycia, świadczące o nowatorstwie Pindara i jego wkładzie w rozwój pojęcia λόγος.

Nie można tego powiedzieć o poecie i filozofie I o n i e z C h i o s, w którego fragmentarycznej spuściźnie λόγος pojawia się dwukrotnie. Pierwszy raz ma to miejsce w trzywersowym fragmencie jambicznym, ilustrującym przekazaną przez Sekstusa Empiryka anegdotę o lakoniczności Spartan¹¹⁰: „nie słowami bowiem obroni się Sparta, lecz gdy Ares ponownie zaatakuje lud, myśl (namysł) rządzi, ręka zaś spełnia (dokonuje, realizuje)”¹¹¹. Nie piękne słowa zatem, którymi posługuje się retoryka¹¹², lecz czyny, poprzedzone mądrą radą i namysłem, Spartanie – zdaniem poety – cenią sobie najbardziej.

Z drugim użyciem słowa λόγος przez Iona spotykamy się we fragmencie otwierającym jego dzieło filozoficzne, napisane prozą, zwane *Triagmos* (Τριαγμός), czyli *Triadą*: „Początek mojego dzieła (traktatu) jest następujący: «wszystko [jest liczbą] trzy, i ani więcej, ani mniej niż tym trzy»”¹¹³. Choć cytat ten pochodzi z dzieła o typowo prozaicznym charakterze, wybiegającym już poza przedmiot naszych rozważań, czyli poezję, to jednak trudno jest dzielić twórczość pisarza, który uprawia zarówno poezję jak i prozę, i analizować tę prozaiczną część jego dorobku w innym miejscu. Ze względu na *akme* działalności Iona (środek V w. przed Chr.) i rozpowszechnioną już wtedy praktykę rozpoczynania dzieł filozoficznych, zacytowany wyżej frag-

στυαί τε Μοισαῖον ἄρμα Νικοκλέος
μνάμα πυγμάχου κελαδησαι.

¹¹⁰ *Adversus Mathematicos*, II, 23-24.

¹¹¹ *Tragicorum Graecorum fragmenta*, ed. B. Snell, vol. I, Göttingen 1971, s. 113, fr. 63:
οὐ γὰρ λόγοις Λάκαινα πυργοῦται πόλις,
ἀλλ' εὐτ' ἂν Ἄρης νεοχμὸς ἐμπέσῃ στρατῷ,
βουλή μὲν ἄρχει, χεῖρ δ' ἐπεξερχάζεται.

¹¹² Takie utożsamienie (tzn. οἱ λόγοι = ἡ ῥητορικὴ) wyraźnie sugeruje Sekstus Empiryk (II, 24) w zdaniu, które następuje zaraz po fragmencie Iona.

¹¹³ D i e l s, K r a n z, dz. cyt., s. 379, fr. B 1: ἀρχὴ δέ μοι τοῦ λόγου· πάντα τρία καὶ οὐδέν πλεον ἢ ἔλασσον τούτων τῶν τριῶν. [...]

ment jest – jak się wydaje – typową, inicjującą właściwy wykład formułą, w której λόγος oznacza ni mniej, ni więcej jak właśnie owo „dzieło” czy „traktat”¹¹⁴. Takie użycie λόγος jako terminu już technicznego, stosowanego dla konkretnej i skończonej formy literackiej, przypomina jego dydaktyczne przeznaczenie tkwiące w znaczeniu „wykład, exposé”, spotkanym wcześniej u Ksenofanesa. W obu jednak przypadkach u podstaw sensów pojęcia λόγος leży ich etymologiczna, tzn. racjonalno-deklaratywna (enuncjacyjna) wartość.

Od niej właśnie zaczyna się historia rozwoju pojęcia λόγος i, jak wykazały nasze badania, wartość ta decyduje o charakterze większości wyodrębnionych znaczeń, z tym wszakże uzupełnieniem, iż przeważa w nich element ekspresyjny. I nic w tym dziwnego, skoro o przeznaczeniu λόγος, przybierającego postać „mowy, opowieści, historii, bajki, sentencji, wykładu, utworu, wezwania, wypowiedzi, pouczenia, nauki, orzeczenia winy (= wyroku), dzieła, traktatu” – decyduje jego funkcja komunikowania, przekazywania pewnych treści ubranych w różne formy (jak wymienione wyżej znaczenia), uzależnione od przyjętego przez poetę celu. Może to być świadomy zamysł wprowadzenia kogoś w błąd, oszukania czy zatajenia prawdy, jak ma to miejsce zwłaszcza we wczesnej epice u Homera i Hezjoda (αἰμύλιοι λόγοι), różnie zaś w poezji Teognisa (σκολιδς λόγος); w przypadku Stezychora, Alkajosa, Bakchylidesa i Pindara, akcentujących prawdziwość używanego λόγος, spotykamy wyraźne jego przeciwstawienie fałszowi (οὐκ ἔτυμος, οὐκ ἀπάλαμνος, οὐκ ὑπόκλοπος, lub w opozycji do ψεῦδος, μῦθος). Ich poprzednikiem w tym względzie okazał się już Hezjod, u którego użyty po raz pierwszy w liczbie pojedynczej λόγος przyjmuje postać prawdziwej „opowieści”, skomponowanej dobrze i mądrze, i dlatego krańcowo odbiegającej od dotychczas znanych opowieści mitycznych. Wydaje się, że w tym prawdziwym λόγος (= opowieści) Hezjoda uwidacznia się jedna z charakterystycznych cech jego poezji, tzn. jej dydaktyczny aspekt, ten właśnie, z którym spotykamy się później w λόγος Alkajosa, Ksenofanesa, Ibykosa, Anakreonta, a przede wszystkim Pindara. Ten ostatni stosuje λόγος jako fakt rzeczywisty i dlatego stara się go na różne sposoby uwiarygodnić; nadaje mu więc postać „prawdziwej wypowiedzi, rady, nauki” i stawia przed swoim adresatem jako godną naśladowania mądrość życiową o wymiarze ponadczasowym. Λόγος od

¹¹⁴ Struktura „nagłówków”, od których zaczynały się starsze utwory prozaiczne, pozostawiała miejsce dla pełnych trzech początków: (1) autonomiczna formuła typu „taki oto mówi rzeczy następujące” lub „to słowa tego oto” (w przypadku Iona wygląda to następująco: Ἴων ἀναγράφουσι δὲ ἐν αὐτῷ τάδε.); (2) początek wstępu wyjaśniającego temat lub cel utworu; (3) początek właściwego wykładu, i z takim właśnie mamy do czynienia w cytowanym przez nas zdaniu.

zarania swoich dziejów pełni też, z racji swoistego, pierwotnego znaczenia, funkcję środka komunikacji, przy czym mamy tu na myśli relację poeta–odbiorca (czytelnik), i dlatego owa funkcja ma też ludyczno-estetyczny charakter. Ma to miejsce w takich znaczeniach λόγος jak: „mowa” – miła, słodka, zwodnicza (np. u Homera, Hezjoda, Teognisa: μαλακοί, αἰμύλιοι λόγοι), długa (μακρὸς λόγος – Semonides), słuszna (δίκαιοι λόγοι – Bakchylides); „opowieść, historia, bajka, legenda, utwór poetycki czy prozaiczny, wezwanie, pochwała” (Hezjod, Archiloch, Alkajos, Ibykos, Teognis, Anakreont, Symonides, Bakchylides, Pindar). Jedynym świadectwem pewnej dewaluacji pojęcia λόγος jest użycie go przez Teognisa w sensie „sprawa, przedmiot”. Ten odosobniony, co prawda, przypadek świadczyć może o częstszym stosowniu słowa λόγος w języku codziennym, choć brak ku temu szerszych przesłanek w postaci większej ilości tekstów z tego właśnie okresu, tj. z VI w. przed Chr. Niemniej pojawiające się nowe znaczenia terminu λόγος, i to już w poezji Teognisa, przemawiają raczej za tezą, iż λόγος staje się pojęciem coraz bardziej popularnym, modnym i – ze względu na swoje nośne i pojemne pole semantyczne – odpowiednim do tworzenia nowych odcieni znaczeniowych. Najciekawsze z nich to te, w których zaznacza się przewaga elementu racjonalnego bądź też jego całkowita dominacja z pominięciem już charakteru ekspresyjnego (tj. enuncjacyjnego). Śledząc chronologicznie listę znaczeń pojęcia λόγος, po raz pierwszy z takim właśnie użyciem mamy do czynienia u Tyrtajosa w idiomatycznym wyrażeniu ἐν λόγῳ τιθέναι, gdzie λόγος tłumaczy się jako „wartość, uznanie, szacunek”. W dalszej kolejności idą „argumenty” u Stezychora i Teognisa. Znaczenie to jest – jak się wydaje – rozwinięciem „retorycznej” (czyli perswazyjnej) funkcji „chytrych słów”, sięgającej samych początków literatury, czyli Homera i Hezjoda. Na szczególną uwagę zasługuje λόγος u Teognisa jako „stosunek, relacja, proporcja”, w znaczeniu, które toruje drogę matematycznej czy geometrycznej „proporcji” pitagorejczyków, Platona i Arystotelesa. Nie mniej ciekawe, o czysto racjonalnym charakterze, jest użycie λόγος przez tegoż samego Teognisa dla oznaczenia „zdolności rozumowania, myślenia”, czyli procesów zachodzących wewnątrz człowieka, w jego intelekcie. Widowym przejawem jego działania (tj. rozumu) są trzy znaczenia, jakie λόγος przybiera w poezji Pindara. Mamy tu na myśli: (1) „liczbę”, (2) „istotę” czy też „zasadę” jako myśl przewodnią wyrażoną w sentencji, (3) „uzasadnienie” lub inaczej „przyczynę, powód”. Wydaje się, że poezja Pindara stanowi chyba najlepszy dowód, mającej zresztą etymologiczne uzasadnienie, dwutorowości rozwoju pojęcia λόγος. Z jednej bowiem strony istnieje cała gama znaczeń o charakterze typowo ekspresyjnym: λόγος jako szeroko rozumiana werbalna wypowiedź (choć nie oznacza to wcale braku

pierwiastka racjonalnego), z drugiej natomiast zauważyć można przeciwną tendencję do wyrażania za pomocą tego samego słowa podstaw racjonalnych tejże samej wypowiedzi w postaci dokonywanych przez ludzki intelekt czynności „myślenia, obliczania i uzasadniania”. Wnioski tu przedstawione nie mogą rościć sobie pretensji do miana wyczerpujących i pełnych, ponieważ ich podstawą są tylko teksty epiki i liryki, pochodzące z wczesnego okresu rozwoju greckiej literatury. Mamy jednak powody przypuszczać, że zachowane fragmenty przedsokratyków, których analizą zajmiemy się w następnym artykule, potwierdzą sformułowane wyżej wnioski, a te sprowadzają się w zasadzie do lapidarnie wyrażonego stwierdzenia, iż grecka *oratio* była zawsze podporządkowana swojej *ratio*.

THE DEVELOPMENT OF THE ΛΟΓΟΣ CONCEPT
IN THE EARLY GREEK THOUGHT
PART I: EPICS AND LYRICS

S u m m a r y

The paper is the first part of a longer cycle; its subject matter is the evolution of the *λόγος* concept in early Greek epics and lyrics, namely in Homer's and Hesiod's poems, in *Homeric Hymns*, and in the texts of lyrical poets who had been writing since the beginning of the seventh century B.C. until the times of Heraclitus of Ephesus, in whose thought *λόγος* plays a prominent role as a technical term. On our list we find the following names in a chronological order: Archilochus, Tyrtaeus, Semonides of Amorgos, Alcman, Stezychor, Alcaeus, Xenophanes, Ibycos, Theognis, Anacreon, Hipponax, Simonides, Bacchylides, Pindar and Ion of Chios. There is an urgent need in science to trace the development of the word *λόγος*, for it enables the contemporary researchers to understand Greek texts. The word in question plays a particular role in Heraclitus, and later in Plato and Aristotle, in the thought of Stoics, Philon of Alexandria or Plotinus, to mention just the most prominent figures. The word played a principal role to the extent that in some texts written by the above mentioned philosophers we deal even with an idea or doctrine of *λόγος*. However, before *λόγος* had come to be the key word of a philosophical concept at least three- four centuries passed. It is this period of time, in principle omitted in modern studies, that constitutes the space which contains our studies. Their aim is above all to 1) find the primitive sense of *λόγος* through etymological analysis, 2) interpret and define its semantic development, 3) turn our attention to the philosophical meaning of *λόγος*, i.e. a meaning in which the rational element prevails: *λόγος* as a manifestation, result or tool of the activity of human intellect.

At the bases of all the meanings of *λόγος* we find their etymological, that is rational and declarative (enunciative) value of the core *leg-* of the word *λέγω* from which the verbal noun *λόγος* is derived. In Homer's poems we deal with a transition from the act of "collecting", which *lego* primarily means, to "speaking", that is from the rational and distributive value to the declarative value. In the same way as somewhat physically traversed a certain number of objects to collect them, he may perform the same action in a discursive manner, that is he may

by means of reason traverse (trace) some series of words, to bind them in the act of ‘speaking’. Now ‘speaking’ (similarly as ‘collecting’) becomes, starting from Homer, a synthetic action, derived from the etymological meaning of λέγειν and binding the two semantic values: rational and declarative. It is from these two that the history of the development of the concept λόγος begins, and – as our studies have proven – these values decide about the character of the majority of distinguished meanings. However, in the latter meanings there prevails the element of expression. No wonder that about the destination of λόγος decides its communicative function, a function of conveying some contents clad in various forms, dependent on the purpose which the poet has assumed. Λόγος may take on the following forms: speech, story, history, tale, maxim, lecture, work, appeal, statement, instruction, lesson, verdict, composition, and treatise. The poet may deliberately mislead people, deceive or conceal the truth, as it takes place especially in the early epic of Homer and Hesiod (αἰμύλιοι λόγοι), or later in the poetry of Theognis (σκολιδὸς λόγος). In the case of Stezychor, Alcaeus, Bacchylides and Pindar, who stress the true character of applied λόγος, we find its clear contrast to falsehood (οὐκ ἔτυμος, οὐκ ἀπάλαμνος, οὐκ ὑπόκλοπος or in opposition to ψεῦδος, μῦθος). Their predecessor in this respect was Hesiod in whose writings the word λόγος, used for the first time in singular, takes on the form of a true ‘story’, well and wisely composed, therefore it extremely diverges from the hitherto, well-known mythical stories. It seems that in the true Hesiod’s λόγος (= story) there is made manifest one of the characteristic features of his poetry, i.e. its didactic aspect. It is the same aspect which we find later in the λόγος of Alcaeus, Xenophanes, Ibycos, Anacreon and, above all, in Pindar. The latter uses λόγος as a real fact and, accordingly, attempts to give credence to it in many ways. Pindar gives it the form of a ‘true counsel, lesson and statement’, and poses before his addressee, as worthy of imitation, a life wisdom bearing non-temporal dimension. From the dawn of its history λόγος has played, due to its peculiar primitive meaning, the function of a means of communication. We bear in mind here the relation: poet–recipient (reader), and that is why this function bears also an entertaining and aesthetic character. This takes place in such meanings of λόγος as ‘speech’ – nice, sweet, delusive (e.g. in Homer, Hesiod, Theognis: μαλακοί, αἰμύλιοι λόγοι), long (μακρὸς λ. – Semonides), right (δίκαιοι λ. – Bacchylides), ‘story, history, tale, legend, poetic or prosaic work, appeal, apology’ (Hesiod, Archilochus, Alcaeus, Ibycos, Theognis, Anacreon, Simonides, Bacchylides, and Pindar). The only testimony of some devaluation of λόγος is its application by Theognis in the sense of ‘affair, object’. This isolated case may be a testimony that λόγος was often used in daily language, though we are short of broader premisses in the shape of a greater number of texts from that period, i.e. the 6th century B.C. Nevertheless the new meanings of λόγος, as early as Theognis’ poetry, support the thesis that λόγος becomes a more and more popular and fashionable concept. Its semantic field is rich and capacious, therefore it is a proper word to create new shades of meaning. The most interesting among them are those in which the rational element prevails or is entirely dominant, excepting its expressive (i.e. enunciative) character. Tracing chronologically the list of the meanings of λόγος, we find its first use in Tyrtaeus in the idiomatic expression ἐν λόγῳ τιθέναι, where λόγος is translated as ‘value, recognition, respect’. Further we have ‘arguments’ in Stezychor and Theognis. This meaning is, as it seems, a development of a ‘rhetorical’ (that is persuasive) function of ‘tricky words’, reaching back to the very origins of literature, that is in Homer and Hesiod. Λόγος in Theognis merits our particular attention; there it is a ‘ratio, relation, proportion’. This meaning paves the way for the Pythagorean, Plato’s and Aristotle’s mathematic or geometric ‘proportion’. The use of λόγος by Theognis to denote an ‘ability to reason, to think’ is equally interesting and has a purely rational character. It denotes the processes which occur inside man, in his intellect. The following three meanings of λόγος in Pindar’s poetry are a visible manifestation of its (i.e. reasons’s) activity. We have in mind here: 1) ‘number’, 2) ‘essence’ or else ‘principle’ as

the leading idea expressed in a maxim, and 3) ‘justification’ or, in other words, ‘cause, reason’. It seems that Pindar’s poetry is perhaps the best proof, having an etymological justification, twofold character of the development of the concept λόγος. On the one hand there is the whole range of meanings which bear a typically expressive character: λόγος as a widely understood verbal statement (although this does not in the least mean that there is no rational element); on the other hand one may notice an opposite tendency to express, by means of the same word, the rational grounds of the same statement in the form of ‘thinking, calculating and justifying’, the activities which human intellect performs. The conclusions presented here cannot claim a right to be exhaustive and complete, for their basis is only the texts of epics and lyrics, coming from the early period of the development of Greek literature. We have some reasons, however, to assume that the preserved fragments of the Presocratics, whose analysis we shall make in a further paper, will confirm the above conclusions. The latter conclusions in fact come down to a statement that the Greek *oratio* has always been subordinated to its *ratio*.

Translated by Jan Kłos